

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

ZİYÂ PAŞA'NIN ŞİİRLERİNDE İNSAN HÜRRİYETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSA AKPINAR

İSTANBUL 2008

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YENİ TÜRK EDEBİYATI BİLİM DALI

ZİYÂ PAŞA'NIN ŞİİRLERİNDE İNSAN HÜRRİYETİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSA AKPINAR

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MUHAMMET GÜR

İSTANBUL 2008

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi İsa Akpınar "Ziya Paşa'nın Şiirlerinde İnsan Hürriyeti" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Doç.Dr.Muhammet Gür
Üniversitesi Marmara

İmza

Üye : Prof.Dr. Sema Uğurcan
Üniversitesi Marmara

Üye : Prof.Dr.Emel Kefeli
Üniversitesi Marmara

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 06/10 / 2008 tarih ve 16-6 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	II
ÖZET.....	IV
SUMMARY.....	V
GİRİŞ.....	1
1. İnsan Hürriyeti	1
2. İslam Düşüncesinde İrâde Hürriyeti	3
3. Tanzimat Sonrası Osmanlı Düşüncesinde Sosyal ve Siyasî İnsan Hürriyeti..	4
ZİYA PAŞA 'NIN ŞİİRLERİNDE MİHVER OLARAK İNSAN HÜRRİYETİ.....	7
1.İNSAN-ALLAH İLİŞKİSİ AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ	7
1.1. İrâde Bağlamında Akıl.....	7
1.2 İrâde.....	16
1.3. Kader-Kaza.....	27
1.4. İlâhî Takdîr Karşısında: Kötümserlik-İyimserlik.....	53
2. İNSAN-CEMİYET İLİŞKİSİ AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ.....	71
2.1.Siyasi ve Sosyal Hürriyet.....	71
SONUÇ.....	84
BİBLİYOGRAFYA.....	86
ÖZGEÇMİŞ.....	91

ÖNSÖZ

Yeni Türk Edebiyatında mühim simâlardan olan Ziyâ Paşa (1829-1880), devlet adamlığı ve şâirliğinin yanı sıra, devrinin sosyal ve siyasî meselelerine çözüm arayan bir Tanzimat münevveridir.

İnsanın hürriyeti meselesi, Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde geniş bir yer bulur. İlahî irâde karşısında insan nasıl bir hürriyete sahiptir sorusu etrafında şekillenen bu problem, aynı zamanda şâirdeki metafizik endişelerin kaynağıdır.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerini, insan hürriyeti meselesi etrafında incelerken insanın hem Allah hem de cemiyetle olan münasebeti yönüyle, iki bölümde değerlendirdik.

Birinci bölümde Ziyâ Paşa'nın şiirlerini, insandaki irâdenin akıl ile ilişkisini göz önünde bulundurarak “İrade Bağlamında Akıl” başlığı altında tahlil etmeye başladık. Bu bölümde, şâirin “akıl” karşısındaki tutumunu belirleyerek, bu tavrının irâde anlayışına nasıl yansıtıldığını göstermeye çalıştık. “İrâde” bölümünde, insandaki cüz’î irâdeyi; “Kader-Kaza” bölümünde, ilâhî irâdenin hükümlerini merkeze alarak incelemelerde bulduk. “İlâhî Takdîr Karşısında: İyimserlik-Kötümserlik” başlığı altında ise ilahî irâde karşısında, Ziyâ Paşa'nın tavrını tespit etmeye çalıştık.

İkinci bölümde, sosyal ve siyâsî hürriyeti değerlendirdik. Bununla beraber, Ziyâ Paşa'nın hürriyete tasavvufî bakış açısıyla yaklaştığı şiirlerine de bu kısımda yer verdik.

Ziyâ Paşa'yla ilgili biyografik bilgileri, metinlerin daha iyi anlaşılması için “Kader-Kaza” bölümünde verdik. Şiirleri, manzumelerin yazılış tarihlerini dikkate alarak inceledik. Bu şekilde, hem Ziyâ Paşa'nın hayatı ile şiirleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek hem de şâirdeki değişimin izlerini sürmek imkânını bulduk.

Tezimiz için Süleyman Nazif tarafından neşredilen Külliyyât-ı Ziyâ Paşa'yı esâs aldık. Bu kitaptan alıntılanan şiirlerin, parantez içinde sayfa numaraları gösterilmiştir. Ayrıca, kitap ismini tekrarlamayı lüzumsuz bulduk. Bunun yanı sıra Külliyyât-ı Ziyâ Paşa'da bulunmayıp ilk cildi 1291 yılında basılan Harabât isimli şiir mecmuasının mukaddimesinden de bazı şiir metinleri için istifade ettik. Kitabın aslında, sayfa numaraları bulunmayan bu mukaddimeyi,

ilk sayfası 1'den başlamak üzere numaralandırdık. Ayrıca Harabât Mukaddimesi, H.M. kısaltması ile gösterilmiştir.

Çalışma sırasında gördüğüm alâka ve yardımlardan ötürü, hocam Doç. Dr. Muhammet Gür'e teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

19. asır fikir ve edebiyat hayatının mühim bir ismi olan Ziyâ Paşa, 1829-1880 yılları arasında yaşamıştır. Yaşadığı devrin problemlerini şiirlerine taşıyan şâir, bu yönüyle edebiyat tarihinde özel bir yere sâhiptir.

Felsefî meselelerle yakından ilgilenen Ziyâ Paşa, şiirlerinde insan hürriyeti konusunu genişçe ele alır. Şâir, insan hürriyetini insan-Allah ve insan-cemiyet ilişkisi çerçevesinde değerlendirir.

Ziyâ Paşa, akıl sahibi olması dolayısıyla insanın irâde yönünden sınırlı bir hürriyete sahip olduğunu dile getirir. Yâni insan, Allah'ın bahşettiği kadar hürdür ve ilahî irâdenin emirleri dışında hareket edemez. İnsanın sadece kendine ait sahalarda, seçme hürriyeti vardır.

Bunun yanı sıra şâirin, yaşadığı olumsuzluklar sebebiyle; Allah'ın her şeyi ezelde takdîr etmiş olduğunu dolayısıyla da insanın fiillerinde hür olmadığını dile getirerek kötümserliğe kapıldığı da görülür. Fakat bu durum geçicidir. Ziyâ Paşa, iyimserlik ile kötümserlik arasında gidip gelir.

Ziyâ Paşa, sosyal ve siyasî yönden insanın hür olduğu savunur. Fakat meseleyi, daha çok adalet fikri etrafında değerlendirir. Şâir hürriyeti, ferdî tarafıyla değil toplumsal tarafıyla düşünür.

SUMMARY

Ziya Paşa, who is an important name of thought and literature life of 19th century, lived between 1829 and 1880, the poet who portreyed the problems of the era he lived to his poems was appreciated greatly in the literature history.

Ziya paşa, who was interested in philosophical matters closely, handles the freedom of humanitiy widely. The poet evaluates the freedom of humanity in terms of human-God and human-society.

Because human has wisdom, Ziya Paşa says that human has restricted freedom in terms of divine will. That's to say, human is free as much as God lets and can't move out of divine will. Human has selection freedom only in the field he owns.

However he sometimes seems to be pessimistic as he had some bad experiences, by expressing that since God had determined everthing beforehand, human is not free in his activities. But this situation is temporary. Ziya Paşa goes between pessimism and optimism.

Ziya Paşa claims that human is free socially and politically. But he mostly evaluates the matter around justice. The poet thinks freedom in terms of society not individual.

GİRİŞ

1. İnsan Hürriyeti

Akıl ve irâde ile ilgisi dolayısıyla felsefî münâkaşaların en esaslı mevzûu olan insan hürriyeti, gerek var olup olmadığı gerekse mâhiyeti cihetiyle, üzerinde tefekkür edilme câzibesini günümüze kadar korumuştur. Mesele etrafında dile getirilen bir yığın düşünceye (iddiaya) rağmen hâlâ felsefî tartışmaların merkezinde yer alması da bu durumun neticesidir.

İnsan hürriyetinin irâde ve fiil olmak üzere iki yönü vardır.¹ İrade hürriyeti, tercih hürriyetidir. İnsan, fiillerini icrâ etmeden önce muhâkemedede bulunarak kendisi için en doğru olanı seçmeye çalışır. Kişi karar esnasında birçok tesirin altındadır. Terbiye, mizaç, zevk, gelenek gibi tercihi belirleyen faktörler bu seçim sırasında, iradeyi yönlendirir. İnsan bu motiflerin de tesiriyle tercihini yapar. Karar aşamasından sonra, tasavvur fiile dönüşür.

Bu meseleyle ilgili tartışmalar, insanın tercihte bulunurken “hür” olup olmadığı noktasında yoğunlaşır. Bazılarına göre insan, tercihte bulunurken önündeki seçenekleri değerlendirerek kendisi için en uygun olanı seçmekte hürdür. Bu fikrin aksini iddia edenler ise determinizm prensibinden hareket ederek insanın seçim anında farklı tesirlerin sonucunda tercihte bulunduğunu, insan için zaten bundan başka bir seçeneğin olmadığını dolayısıyla irâde hürriyetinden bahsedilemeyeceğini ileri sürerler.²

---

¹ “...bütün insan hürriyetlerinin temelinde bu iki unsur bulunur: seçme ve eylem.” Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Vadi yay., 2. Baskı, Ankara:2005. s.17

² İnsanın sınırlı bir hürriyete sahip olduğunu düşünen Georges Gurvitch, insan hürriyetini inkâr edenlerin determinizmi ileri sürmelerindeki esas gâyeyi şu şekilde açıklar: “Doğrusunu söylemek gerekirse, insan –ister ferd, ister kollektif– hürlükten pek hoşlanmaz. Gerçekten hürlük insana bir çok sorumluluklar (responsabilités) yükler; işte insan kendini bu ağır yükten kurtarmak için déterminizme, zorunluluğa hattâ kaderciliğe başvurur. Bu anlamda hürlük; kendisinden kurtulmak isteyen insanın ve toplumun peşini bırakmaz diyenler haklıdır. Gerçekten ne kadar uğraşılsa nafîle, insan bundan kurtulamaz. Çünkü bu hürlük, çeşitli sosyal determinizmlerden ne eksik ne fazla olmak kaydıyla, insanlık şartının ayrılmaz bir parçasıdır. İnsan hürlüğü için yapılan her türlü açıklama, tümden gelim denemeleri, onun varlığını yok etmek, ondan kurtulmak için yapılan bir takım çabalarıdır. Hürlük öyle bir şeydir ki: Sadece duyulur, yaşanır, tecrübe edilir sonra da tasviri yapılır. Hürlük, ister kollektif olsun ister ferdî olsun insan varlığının irca edilemez çok karışık bir niteliği (qualité), bir hassadır. O her çeşit işin, fiilin, tepkinin, gidiş (conduite)in, gerçekleşmenin (réalisation) arkasındadır. O, aşılacak güçlükleri, yıkılacak engelleri, aşılacak gerçekleştirmeleri, değiştirecek durumları öncede tasarlar. O mahallî bir hürlük, şarta bağlı bir hürlük, ‘relatif’ bir

Deterministler, tercih edilecek durumların eşitsizliğini ve karar anındaki tesirleri hesaba katarak seçimin zarûrî olduğunu belirtirlerken; tercihin hürriyete dayalı olarak yapıldığını düşünenler ise tercih esnasında insanın hiç kayıt altında kalmamasının sağlıklı bir seçim yapmayı engellediği iddia ederler.³ Kayıtsızlık hürriyeti olarak ifade edilen bu durum, Descartes tarafından “hürriyetin en aşağı derecesi” olarak değerlendirilir.⁴ Görülüyor ki bir tarafın, hürlüğün şartı olarak sunduğu durum diğer taraf için hürriyeti imkânsız kılan bir hâl alıyor.

İnsanın iradî yönden hür olduğunu savunanlar, meseleyi; felsefî yönünden ziyâde psikolojik ve ahlâkî tarafıyla değerlendirirler. Bu hususta Von Aster’in söyledikleri oldukça dikkate değer:

“Fakat halis bir irade mevcut olduğu hakkındaki kanaat, hesaba sığmaz münferid irade fiilinin bu gibi, yaratıcı, şekil değiştirici bir kuvveti haiz olduğuna dair bir imandır, insan hayatının kökü iradede olan bu gibi ölçüye hesaba sığmaz bir tarafının olduğuna dair imandır. Ve bu hürriyete, yani irade fiilinin karakteri yaratan, karaktere şekil veren kuvvetine inanma, insanın ahlâkî şuurle sıkı sıkıya alâkalıdır.”⁵

İnsan filillerini icrâ ederken çoğu kez hürlüğünün farkında değildir. İnsandaki hürriyet bilinci, hürriyetinin engellenmesi ile ortaya çıkar.⁶

Vehbi Eralp,

“İnsan hürriyetine inanmanın doğru olduğunu haklı göstermenin mümkün olup olmadığı ayrı bir meseledir, fakat bu hürriyete inanılmıyormuş gibi düşünüldüğü ve hareket edildiği bir vakiadır.”⁷

diyerek yukarıdaki görüşleri teyit eder.

---

hürlüktür.” Georges Gurvitch, Sosyal Determinizm’in Çeşitleri ve İnsan Hürlüğü Üzerine Altı Konferans (çev: Nurettin Şazi Kösemihal), Fakülteler Matbaası, İstanbul:1958. s.3-4

³ İnsan seçtiğinin dışında başka bir tercihte bulunabilir miydi? Bu soruya Graham Dunstan Martin şöyle cevap verir: “Belli karar anında, farklı bir seçimde bulunmuş olup olmayacağımız tespit için tercihimizi test etmek imkânsızdır. Varsaydığımız bu farklı hayat yolları mümkündür –onların gerçekten varolduğunu nasıl kontrol edebiliriz? Zira verilmiş bir karar diğer bütün yolların terki anlamına gelmektedir. Öyle görünüyor ki prensipte test edilemeyen bir şey hakkında ihtilaf etmekteyiz.” Graham Dunstan Martin, Mağaradaki Gölgeler:Modern Aklın Zindanı, (çev: Latif Boyacı) İnsan yay., İstanbul:1998.s.200

⁴ Bkz. Necati Necati Öner, İnsan Hürriyeti, Vadi yay., 2. Baskı, Ankara:2005. s.21

⁵ Ernst von Aster, “İdare Hürriyeti”, İ.Ü. Üniversite Konferansları 1942-43, Kenan Matbaası, İstanbul:1944. s.92

⁶ “Bir eylemin engelle karşılaşması, hürriyetsizlik bilincini doğurur ve insanda hürriyet bilinci, hürriyetsizlik bilincinden doğar. İnsan hürriyet içinde iken onun farkında değildir. Ne zaman, her hangi bir projesini gerçekleştirmek için harekete geçer ve bu hareketi engellenirse ondan uyanan hürriyetsizlik bilinci, onda, bir hürriyet hakkı olduğu bilincini meydana getirir.” s.69. Vehbi Eralp de “Nasıl sevgiyi, dostluğu, acımayı tatmadan yaşayan ve ölen insanlar varsa, öylece gerçek hürriyeti yaşamadan ölen insanlar da vardır. Bu bakımdan hürriyet elimizin altında hazır bulunan bir şey olmaktan çok, kazanılması gereken bir savaştır ve insan, hür olmaktan çok, hür olabilen bir varlıktır. Ama bu imkân ona yaradılıştan gelir. Bu itibarla âlem madde yüzüyle determinisme bağlı olduğu gibi, insanla hürriyete çevrilmiştir.” Necati Öner, Felsefe yolunda Düşünceler, MEB yay., İstanbul:1995. s.4-5

⁷ H. Vehbi Eralp, “Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler”, Felsefe Arkivi, C:5, S:1, İstanbul:1960.s.1 (italik karakter metnin aslına aittir)

O hâlde insan, hürriyetin varlığını kabul etmese de tasavvur ve fiillerinde hür olduğunun bilincindedir. Aklıyla hürriyeti reddeder fakat psikolojik olarak varlığını hisseder.

2. İslam Düşüncesinde İrâde Hürriyeti

İstemek, arzulamak mânasına gelen “irâde”; hiç zorunluluğa tâbî olmaksızın insanın tercihte bulunmasıdır.⁸ İrâde, fiili gerçekleştirmeye yönelik zihin faaliyetidir. Bu bağlamda, irâde ile fiil çoğu kez, birlikte düşünülür.⁹

İslâm düşüncesinde “irâde” meselesi, hicrî birinci asırdan itibaren tartışılmaya, üzerinde düşünölmeye başlanmıştır. Bu dönemde irâde ile ilgili münakaşalar, “kader” meselesi etrafında şekillenir.

Kelâm ilminin konusu olan irâde meselesi, İslâm düşünürleri tarafından farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Bu husuta, üç hâkim görüş vardır: Cebriyye, Kaderiyye (Mu'tezile) ve Ehl-i Sünnet (Eş'arî ve Mâtürîdî).

Cebriyye'ye göre, insan hür değildir. Allah mutlak hakimdir ve onun isteği dışında hiç bir şey meydana gelmez. İnsanın irâdesi tamamıyla Allah'ın irâdesine bağlıdır. İrâde eden de odur fiileri yaratan da. İnsana hiç bir şekilde fiil nisbet edilemez.¹⁰ Eğer insanların fiillerini kendisinin meydana getirdiğini söylersek, Allah'ın dışında başka bir yaratıcının varlığını kabul etmiş oluruz. Oysa, Allah'tan başka bir yaratıcı yoktur. Aynı zamanda Allah, alîmdir. Yani geçmiş, şimdi ve gelecekte (bu kavramlar insanlar için geçerlidir) olanı bilir. Allah gelecekte olanı bildiğine göre, bizim yapacağımız hareketleri de önceden biliyor demektir. İnsan, bu bilginin dışında hareket edemeyeceğine göre, hürriyetten bahsedilemez. Cebriyye meseleye bu zaviyeden bakarak insanın, fiilleri dolayısıyla mesûl tutulamayacağını iddia eder.

⁸ Bkz. M.Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî, İfav yay., İstanbul:1997. s.27-8, Mustafa Çağrırcı – Hayati Hökelekli, “İrade”, TDVİA, C:22, İstanbul:1999. s.380.

⁹ “İslâm kaynaklarında ihtiyar, meşîyyet (meşîet), şevk, şehvet, kasd, azim gibi kelimeler de iradeye yakın anlamda geçmektedir. Fakat bunlar arasında az çok anlam farkları bulunmaktadır. İrade kısaca harekete geçme gücü ve yeteneğidir, fiilin gerçekleştirilmesinde belirleyicidir. İrade kişiyi fiile yönlendirmekte, fiil de iradeye bağlı olması bakımından gerçekleşme İmkânı bulmaktadır. Her ne kadar irade fiilden önce geliyorsa da fiil sürecinde de onunla birlikte olan, onunla bütünleşen bir faaliyettir. Bu anlamdaki irade, sadece psikolojik bir fonksiyon yahut meleke olmayıp aynı zamanda bilinçli bir seçme gücü, bundan dolayı da kişiyi davranışlarının sonuçlarından sorumlu hale getiren ahlâkî bir ilkedir. Bu seçme gücüne daha çok kelâmî literatürde ihtiyar denilmektedir.” Mustafa Çağrırcı – Hayati Hökelekli, “İrade”, TDVİA, C:22, İstanbul:1999. s.381 Mu'tezile'ye göre, irâde; fiildir. Bkz. M.Saim Yeprem, İrâde Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî, İfav yay., İstanbul:1997. s.178.

¹⁰ Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, “Fiil”, TDVİA, C:13, İstanbul:1994. s.61

Diğer bir görüş, Mu'tezile'nindir. Kaderiyyeye göre, insan kendi fiillerini yaratır ve bu yönden hürdür. Aksi takdirde insanın mesûliyetini delillendirmek mümkün olmazdı. Eğer fiilleri yaratanın Allah olduğunu kabul edersek, yaratıcının insana zulmettiğini düşünmemiz gerekir. Çünkü insan yapmadığı fiiller yüzünden, cezâ görecektir.¹¹ Mu'tezile "adalet" prensibinden hareketle, bu fikri savunur. Mu'tezile, insanın fiilleri husûsunda, muarızları tarafından ciddî bir şekilde tenkit edilerek Allah'ın birliğine gölge düşürmekle suçlanmışlardır.

Ehl-i sünnet kelâmı olarak bilinen Eş'ârî ve Mâtûrûdî, irâde meselesinde bazı farklarla birbirinden ayrılırlar. Eş'ârî, insana ait fiillerin Allah'ın irâde ve kudretiyle meydana geldiğini savunur. Bununla beraber, insanın irâdesini inkâr etmez. "Ne cebir vardır ne tevfiz" sözüyle, hem insanın irâde yönünden hür olduğunu hem de insanın Allah'ın irâdesi dışında hiç bir şey yapamayacağı söylerler. Mâtûridî ise, fiillerin Allah tarafından yaratıldığını fakat insanların "kesb" yoluyla fiili kazandıklarını dile getirirler.¹²

Netice olarak, irâde meselesindeki görüş farklılıklarının, Allah'ın sıfatlarına gölge düşürmemek ve insanı mesûliyetini temellendirmek noktasında ortaya çıktığı görülür. Cebriyye ve Kaderiyye, bu meselede iki ayrı uçta bulunurken, Mâtûridî mutavassıt bir tavır sergiler.

3. Tanzimat Sonrası Osmanlı Düşüncesinde Sosyal ve Siyasî İnsan Hürriyeti

Hürriyet, Arapça bir kelime olup İslâm kaynaklarında hukukî ve sosyal bir terim olarak köle olmamayı ifade eder.¹³ Şerefli ve soylu olmak gibi anlamları da bulunan bu kavram, İslâm düşüncesinde çoğunlukla bu manâsıyla kullanılmıştır. Siyasî ve sosyal bir kavram olarak bugünkü sahip olduğu anlamını ise Osmanlı'nın yenileşme döneminde kazanır.

Siyasî anlamıyla hürriyet kavramının, ilk defa, Napolyon'un 1798 yılında İskenderiye'yi zapt ettikten sonra neşrettiği ilân-nâmenin Arapça metninde geçtiğini

¹¹ Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Fiil", TDVİA, C:13, İstanbul:1994. s.61-2

¹² Bkz. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Mâtûridî ve Nesefiye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, MEB yay., İstanbul:1992. s.27 Ayrıca Bkz. Taftazanî, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi – Şerhü'l-akâid, (haz:Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul:1980. s.198

¹³ Bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çev: Metin Kırathı), T.T.K. Basımevi, Ankara:2000. s.129.

görüyoruz.¹⁴ Bu metinde hürriyet, Fransız İhtilâli'nden sonra yayılmaya başlayan “liberte” kavramının karşılığı olarak kullanılır. Osmanlı Devleti'nin, Fransa üzerine harp ilân etmek üzere neşrettiği beyân-nâmesinde, bu metne de cevap teşkil eden ifâdeler vardır.¹⁵ Fakat, hürriyet yerine “serbestiyet” tabiri kullanılır.

Osmanlı düşüncesinde, “hürriyet”in serbestiyet, istiklâl gibi kelimelerle karşılandığını görmekteyiz. Bu durum, hürriyetin hukukî bir terim olarak köle olmamak anlamını halâ muhafaza ediyor olmasıyla da alâkalıdır. Bununla beraber, Arap coğrafyasında “hürriyet” kelimesinin siyasî anlamıyla kullanıldığı da görülmektedir.¹⁶

Farsça “ser-best” kelimesinden türetilen serbestiyet; başıboşluk, kayıtsızlık, istediği gibi hareket etme anlamlarıyla Türkçede kullanılan bir kelimeydi. Kelime hem müspet hem menfî manâ ifade ediyordu. On dokuzuncu asrın başlarından itibaren, siyasi bir kavram olan hürriyetin yerine kullanılmaya başlanır.¹⁷ Tanzimat sonrasında ise bu anlamıyla yaygınlaşır.

Hürriyet kavramı, Batılı anlamıyla ilk defa Sadık Rifat Paşa tarafından etraflıca ele alınır.¹⁸ Fakat Yeni Osmanlıların zuhûruna kadar hürriyet, Osmanlı münevverleri tarafından üzerinde düşünülen bir mesele olmamıştır.

Hürriyet fikri, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemâl gibi aydın şâirlerin de mensûbu olduğu Yeni Osmanlılar tarafından ideolojik bakış açısıyla ele alınır ve savunulur. Londra'daki gazetelerine “hürriyet” ismini verecek kadar, bu kavramı önemli bulan bu aydınlar; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan ancak hürriyetin tesisi ile kurtulabileceğini ısrarla dile getirirler.

Hürriyeti ferdî tarafından ziyâde içtimâî yönü ile değerlendiren Yeni Osmanlılar; Tanzimat'ın ilânı ile Osmanlı Devletindeki güç dengelerinin kaybolduğu, idâreyi elinde bulunduran yöneticilerin keyfî hareket ettikleri, adaletin hakıyla

¹⁴ “Hürriyet ve müsâvât esâsına mebnî olan cumhûr-ı France tarafından ser-asker-i kebîr emîrû'y-cüyüşü'l-Franseviyye Ponaparte.....” Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd), Matbaa-i Osmâniyye, Dersa'âdet:1309. C:6 s.403

¹⁵ “...Birkaç seneden berü Fransada alev-gîr-i işdidâd olan âteş-i fitne ve fesâd hasebiyle zamân-ı hükûmetini yed-i tagallüblerine hasra ferce bulen eşhâs mahâl-be-mahâl vâsıtalar peydâ ederek maslahat-ı hâssalarını tervîc ve hükûmeti kendülerine te'yîd için muntazamü'l-hâl olan düvel-i sâ'ire nizâmını Fransanın ahvâli misillü karîn-i teşvîş ve ihtilâl etmek ve ref'-i cemî'-i edyân ve tahrîb-i memâlik ü büldân ve gasb-ı emvâl-i ahâlî ve sükkân ve fesh-i revâbit-i efrâd-ı insân usûlünden ibâret olan lafzî murâd-ı serbestiyet-i pür-tezvîrleriyle eblehân-ı nâsî ağılt ve idlâl ve nev'-i insânî vuhûş menzilesine isâl eylemek dâ'iyesinde olduklarından...” Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd), Matbaa-i Osmâniyye, Dersa'âdet:1309. s.409

¹⁶ Bkz. Orhan Koloğlu, “Tanzimat'ta Yeni Kavramlara Yeni Terim Arayışı Sırasında Serbestiyet'ten Hürriyet'e”, Tarih ve Toplum, S:121, İstanbul:1994. s.5-8

¹⁷ Bkz. Bernard Lewis, “Serbestiyet”, (çev:Bilge Taner), İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C:41, İstanbul:1985. s.53

¹⁸ “Yeni tanıdığımız bu nazenini Osmanlı Devlet ricaline takdim eden Sadık Rifat.” Cemil Meriç, Mağaradakiler, (2. b.) İletişim Yayınları, İstanbul:1997 s.205 Ayrıca bkz. Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çev: Metin Kırath), T.T.K. Basımevi, Ankara:2000. s.132-3

işlemediği iddialarını dile getirerek bu problemlere hürriyet esâsına dayanan bir idâre ile çözüm bulunabileceği tezini savunurlar.

Son olarak şunu da belirtelim ki Yeni Osmanlılara kadar, hürriyet kavramı savunulan bir fikir olmaktan çok, mahiyeti üzerinde konuşulan, tartışma yapılan bir meseledir.

ZİYA PAŞA’NIN ŞİİRLERİNDE MİHVER OLARAK İNSAN HÜRRİYETİ

İnsanın hürriyeti problemi, Ziyâ Paşa şiirinin esâs mevzû’udur. Bu mesele etrafında kaleme alınan manzûmeler, Paşa’nın şiirleri arasında önemli bir yer tutar. Bunun yanı sıra şâirin bu problem karşısında aldığı vaziyet, gerek ferdî gerek içtimaî meseleleri ele alırken bakış açısına doğrudan ya da dolaylı olarak tesîr etmektedir. Buradan hareketle, insan hürriyeti probleminin Ziyâ Paşa şiirinin mihveri olduğunu söyleyebiliriz.

İnsan hürriyeti meselesi, insanın yaratıcı ve toplumla münasebetleri noktasında ortaya çıkar. Birincisi, irâde hürriyeti; ikincisi ise siyâsî/sosyal hürriyettir.

1. İNSAN-ALLAH İLİŞKİSİ AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ

İrâde hürriyeti meselesi, insanın irâdî yönden hür olup olmadığı sorusu üzerinde cereyan eder. Meselenin diğer cephesi, ilahî irâdenin varlığı ve sıfatlarıdır. Allah’ın dünyada vukû bulacak olayları ezelde bilmesi (kader) ve bütün fiillerin yaratıcısı olması, meselenin farklı boyutlarını oluşturur. Akıl da irâde ile ilgisi dolayısıyla bu meselenin başka bir yönüdür. Çünkü insan irâdesini mümkün ve zarûrî kılan akıldır. İnsan, ilahî irâdenin hükümleri karşısında gösterdiği tavırla meseleye nasıl yaklaştığını izhâr eder.

1.1. İrâde Bağlamında Akıl

“Akıl”, doğrudan insan hürriyeti problemiyle ilgili olmasa da insanın ilâhî emre ancak bu yönüyle muhatap olabildiği gerçeğinden hareketle irâde sahibi olmanın akıl sahibi olmakla mümkün olduğu ya da insandaki aklın irâdeyi zarurî kıldığı görürülür.¹⁹

---

¹⁹ “İnsanın akıl sahibi olması, onun hür olmasını gerekli kılar. Şöyle ki: Canlılar içinde iradesi ile hareket edebilen yalnız insandır. İradeye göre hareket etmek, düşünüp, taşıyıp seçenekler karşısında seçim yapmak ve ona göre

İnsanın akılı; mutlak mânada olmasa da iyiyle kötüyü, güzel ile çirkini birbirinden tefrîk edebilme imkânına sahiptir. İnsan irâdî/istemli fiillerini tercih ederken akıl yoluyla muhâkemeye girişir. Şüphesiz fiillerin seçiminde tek müessir akıl değildir. Bununla beraber en büyük tesirin buradan geldiği de unutulmamalıdır. İnsandaki akıl sınırsız değildir; her şeyi düşünebilmeye kabiliyetli olan cüz'î akıl, her meseleyi çözmeye muktedir değildir.

Yeryüzü ve semâya çevrilen bakışları şâire, kusursuz işleyen tabiatın arkasında insan aklının tam mânasıyla anlayabilmesi imkânsız olan küllî irâdenin varlığını bütün kuvvetiyle hissettirir. Ziyâ Paşa, şiirlerinde bütün kâinatı ihata eden ilahî irâdeyi akıyla kavramaya çalışır. Fakat bu cehd çoğu kez “hayret”le sonuçlanır.

Ziyâ Paşa, 1272 yılında inşâd ettiği “nâ-bedîd” redifli gazelinde, akıllı ile mecnûnu tefrîk edecek akıllının yokluğundan bahseder:

Âkıl ü mecnûnu temyîz etmeğe insâf ile

Hayf kim âlemde bir ma'kûl âkıl nâ-bedid (s.190)

Akıllı ve deliyi hakkıyla ayırmak için yazık ki âlemde bir akla uygun akıllı ortada yok.

Dünyada kimin deli kimin akıllı olduğunun tespitini yapacak, akla göre hareket eden bir akıllı yok. Bu durumda hiç kimseye akıllı veya deli demek mümkün olmaz.

Görüldüğü gibi Paşa, “akl”a güvenmiyor fakat sahip olduğu “akıl”la sorduğu suâllerinden de vazgeçmiyor.

Ziyâ Paşa, aynı yıl içinde yazdığı terci'-bendinde, iyi ve kötünün göreceli olduğuna dikkat çeker.

Âsâr zâhir olmadadır gerçi nîk ü bed

Birdir bakılsa çeşm-i hakîkatle kâlbüd

Eserler (neticeler) gerçi iyi ve kötü zâhir olmaktadır, (fakat) hakikat gözüyle bakılırsa şekil (esas) aynıdır.

İnsanlar, hadiseleri iyi ve kötü olarak değerlendirirler de aslında iyilik ve kötülük fiillerin zâtına âit değildir. İnsanlar meseleye, kendi açılarından baktıkları için hadiseleri iyi ve kötü diye tavsif ederler.

---

eyleme geçmek demektir. Yani, iradî hareket, akılî harekettir. Hürriyet ancak iradî harekette söz konusu olur. Öyle ise akıl sahibi olmak hür olmayı gerektirir.” Necati Öner, Felsefe yolunda Düşünceler, MEB yay., İstanbul:1995. s.76

Olsa füzûn ne mertebe ta'dadda aded

Her bir adedde yine celî ma'nâ-yı ahad (s.149)

Sayımda ne kadar çok sayı olsa (da) her bir sayıda yine birin manâsı âşikârdır.

Sayı ne kadar artarsa artsın, içinde "bir"ın anlamı açıktır. Yani büyüme yine "bir"lerle olur. Bu durumda her şey "bir"den, Mutlak Hakikatten zuhûr eder.

Şâir, Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü üzerine kaleme aldığı 1274 yılına ait mersiyesinde, manzumeye dünyanın şaşkınlığına dikkat çekerek başlar.

Bu âlem-i aceb-efzâ acîb âlemdir

Ukûlün anda bedîhîsi ayn-ı mübhemdir (s.27)

Bu şaşkınlık artıran âlem tuhaf bir âlemdir, orada akılların apaçık gördüğü şeyler (bile) belirsizin kendisidir.

Akıl, iyi kötüyü doğruyu yanlış temyiz eden bir hassa iken insanı hayrete gark eden bu dünyada, aklın açıkça gördüğü şeyler müphem olmaktan kurtulamıyor.

Endâze-i idrâk-i beşer gayr-i müsâid

Hikmet ise bir kible-nümâ-yı mütereddid (s.158)

Beşerin anlayış ölçüsü yeterli değildir. Hikmet (felsefe) ise bir kararsız pusuladır.

İnsan aklının hâdise ve eşyaların hakikatini kavramaya elverişli olmadığını dile getiren şâir, akli esas alan felsefenin de kararsız bir pusula olduğunu vurgular. Ziyâ Paşa, insan aklının sınırlılığınâ işâret eder. Aklın bu cüz'îliği, irâdenin de küllî ve cüz'î olup olmamasına doğrudan etki eden taraflara sahiptir.

Şâir, 1275 yılında yazdığı gazelinde bu meseleye tekrâr temâs eder:

Cünûn u akli temyîz eylemek ma'nîde müşkildir

Hele ma'kûl olan şu akl ise divânedir âlem

Delilik ve akli gerçekte temyiz etmek çetindir. Hele akla uygun olan bu akıl ise (bütün) dünya delidir.

Zîya bin kârbân-ı âkıl güzâr etdi zemîninden

Bilinmez bilmedi hem kimseler hâlâ nedir âlem (s.202)

Ziyâ bu dünyadan belki bin akıllı kervanı (felsefî ekoller) hem (filozof) kimseler geçmiştir, fakat hâlâ alem nedir bilmediler.

Dünya üzerinden bir çok akıl sahibi geçtiği hâlde hâlâ âlemin mâhiyeti açıklığa kavuşturulamamıştır.²⁰

Bu kâr-gâh-ı sun' aceb dershânedir

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedir (s.121)

beytiyle başlayan 1276 tarihli terci'-bendinde Ziyâ Paşa, ledün kitabından izler taşıması yönüyle dünyanın, insanlar için ders yeri olduğunu belirterek âleme dikkatli bakışlarını çevirir. Şâir, bir taraftan insanı şaşırtan nizamın mükemmelliğini fark eder, diğer yandan "akl"a göre izahı yapılamayacak durumlar karşısında insan aklının yetersizliğini düşünmeye başlar.²¹ Ziyâ Paşa burada hem aklın ehemmiyetini hem de yetersizliğini farkederek.

Tahkîk olunsa nakş-ı temâsîl-i kâinât

Yâ hâb u hayâl yâhud fesânedir(s.121)

Kâinâtın sûretindeki nakışları (renkleri) tahkîk olunsa, ya rüyâ ve hayâl ya da efsânedir.

Ziyâ Paşa, kâinâtı görünen yüzüyle düşünmeye çalışan insan için gördüklerinin, bir hayâl ya da rüyâdan ibâret olduğunu ifade eder.

Kesb-i yakîne âdem için yokdur ihtimâl

Her i'tikâd akla göre gâibânedir

İnsan için kesin bilgiyi kazanma (üretme) ihtimali yoktur. Her inanış ve kabul, akla göre gıyabîdir.

---

²⁰ Yukarıdaki beyitle ilgili olarak Nurettin Öztürk şunları dile getirir: "Metafizik problemlere açılan kapıda, Ziya Paşa için, akıl gibi bilgi de yetersiz kalmaktadır. İnsan akıl ve bilgisi, ilahî/kevnî gerçekliği kuşatamaz. İnsanın bu aczi, Ziya Paşa'nın bilinemezci (agnostique, lâ-edrî) anlayışının bir sonucudur. Ona göre 'bir insan ne kadar âlim ve fâzıl olsa bilmediği şeyler, bildiği şeylerden milyon milyon ziyâde bulunur.'" Nurettin Öztürk, Türk Edebiyatında İnsan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara:2001. s.306 Fikrimizce Ziya Paşa'dan alıntılanan cümle, şâirin "lâ-edriyecî"liğine delil olarak gösterilemez. İnsanın bilmediği şeylerin bildiği şeylerden daha çok olduğunu söylemesi başka şeydir hiç bir şeyin bilinemeyeceğini söylemesi başka şeydir.

²¹ "...İlhamını tamamen batıdan alan 1859(1276) yılında yazdığı Terci-bend'idir. Bu şiirde baştan sona hissedilen ruh, batı bilinemezçiliğidir; bu sırları şâire ifşâ eden, karşısında dona kaldığı Batı bilimidir. Korkunç problemle yüzyüze kalan akıl, Muhammedî bir düşünürün ya da bir mutasavvıfın akli değil, bir on dokuzuncu asır Avrupalısının aklıdır." E.J. Wilkinson Gibb, Osmanlı Şiir Tarihi (Tercüme:Ali Çavuşoğlu), C:3-5, Akçağ yay., Ankara:1999. s.551 Mr. Gibb bu fikirlerini biraz ileride kendisi çürütecektir: "Ziyanın bu şiirleri aslında doğulu olan, varlığı devam eden ya da varlığına son vermeye çalışan bir aklın ifadesidir ve Batı kültürünün etkilerine açıktır; bu hususiyetle de eşsizdir." S.554

Ziyâ Paşa insanın hakikati, kat'î olarak bilmesinin ihtimal dahilinde olmadığını vurgular. Öyleyse insan hakikatı başka yoldan aramalıdır ya da kesin bilgiyi elde etmenin imkânsızlığını kabul etmelidir.²² Bu durum aklın cüz'îliği ile alâkalıdır.

Şâir ikinci bendin,

Ecrâm-ı bî-nihâye ile pürdür âsümân

Nisbet olunsa zerre değildir bu hâkdân (s.122)

beytiyle; uzayın sonsuz yıldız ve gök cisimleriyle dolu olduğunu; bunların büyüklüğüyle kıyaslandığında yer kürenin bir zerre kadar bile olamayacağını ifade eder. Bendin devamında kozmolojik izahlara girişen şâir, son beytinde ise âsümânın uçsuz bucaksızlığı karşısında hayretini dile getirir:

Peyvestedir sevâhili girdâb-ı hayrete

Bir bahrdır ki hâsılı bu bahr-i bî-kerân (s.123)

Kısacası, bu uçsuz bucaksız deniz (âsümân) öyle bir denizdir ki sahilleri hayret girdâbına bitişiktir.

Şâir gökyüzünü sahili-kıyısı olmayan bir denize benzetir. İnsanın aklıyla o sınırları kavramaya çalışması, hayret girdabına kapılması anlamına gelir.²³ Şâir, insanın aklıyla Allah'ın sonsuz kudret eserlerini idrâk edemeyeceğini dolayısıyla da insan aklının sınırlı olduğunu düşünür.

Ziyâ Paşa, manzumenin yedinci bendinde, hakikatin akılla idrâk edilip edilemeyeceği meselesini ele alır.

Mümkün midir hakikat-ı eşyâyı vezn ü derk

---

²² “[Ziya Paşa’ya göre]trafımızı çeviren ve bizi tasaya ve huzursuzluğa götüren karanlıkları aydınlatabilecek tek ışık olan akıl da bu hususta yetersizdir. Böylece, koyu bir ağnostisizm (aklın yetersizliği)e bağlanan bir düşünüş tarzını tam bir “serbest düşünüş” olarak kabul etmeğe imkân yoktur. Metafizik meselelere teccüssü duyan ve onlara kendince bir karşılık arayan –dinin çemberinden çıkamasa da– bu düşünüşü, sadece, “serbest düşünüşe doğru bir yöneliş” olarak kabul etmek daha doğru olur.” Kenan Akyüz, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri / 1860-1923, İnkılâp Kitabevi, İstanbul:1999. s.46 Kenan Akyüz, kanaatimizce “serbest düşünüş” ile “devri için yeni sayılabilecek bir düşünüş tarzı”nı kastetmiş olmalı. Aksi takdirde Paşa’nın düşünüş tarzının “serbest”liğinden bahsederek şahsî telakkilere göre hükme varmak edebiyat tarihçisinin objektifliğine gölge düşürür.

²³ Hayrettin Ayaz, bu bentle ilgili şu değerlendirmede bulunur: “Paşa, Batı’dan gelen bu yeni kozmolojik izahlar karşısında âdetâ şaşkınlık geçirir.” Hayrettin Ayaz, “Tanzimat Şiirinde Metafizik Konular”, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ:1995. Basılmamış Doktora Tezi. s.98 Ziyâ Paşa bu bentte, modern kozmolojinin güneş merkezli sistemden hareket etmekle beraber eski şiirin âsumânı deniz gibi tasavvur eden “felek” anlayışına da değinir. Şâirin şaşkınlığı “Batı’dan gelen bu yeni kozmolojik izahlar” domayısıyla değildir. Paşa’ya göre, Allah’ın yarattığı semâ öyle büyüktür ki, insan aklının onun sınırlarını düşünmesi şaşkınlık girdabına düşmesine sebep olur. Bu noktada Ziyâ Paşa’nın hayreti, gökyüzündeki bu mükemmel nizâmı irâdesiyle harekete geçiren Allah’ın sonsuz kudretini hissettiği için ortaya çıkar.

Mîzân-ı akla dirhem-i ta'dil iken zünûn

Eşyanın (varlıkların) hakikatini ölçmek ve idrâk etmek mümkün müdür, akıl terazisinin ta'dil dirhemi zanlar iken?

Şâir, akıl terazisinin bir kefesine ölçü birimi olarak kat'î olmayan bilgileri yani zanları diğer kefesine “varlık”ları koyarak hakikatin anlaşılıp anlaşılamayacağını sorar. Ziyâ Paşa, her ne kadar suâl yöneltiyormuş gibi görünse de aslında kanâatini belirtir: Eğer elimizde ölçü birimi olarak zarlardan başka bir şey yoksa hakikati tam olarak kavrayamayız. Şâir, sâdece akılla; eşyanın hakikatının idrâk edilemeyeceğini iddia eder.

Güncîde-i basîret olur mu bu acz ile

Haysiyet-i havâdis ü keyfiyyet-i şü'ûn (s.128)

Bu acizlik ile, hadiselerin özü ve işlerin niteliği kavranabilir mi?

Meydana gelen olayların içyüzünü, yapılan işlerin niteliğini elinde zarlardan başka bir şey olmayan insan sezebilir mi? Şâir, bu beyitte bir önceki beyitte olduğu gibi istifhâm sanatından yararlanır.

Ziyâ Paşa yedinci bentte, yine aynı meseleyle ilgilenir.

Bir âkıl-i müsellemlü'l-etvâra mahrem ol

Mişvâr u tavrını nazar-ı i'tibâre al

Tavırlarının doğruluğu teslim edilmiş bir akıllıya dost ol, hareket ve tavırlarına itibâr et.

“Akıl akıldan üstündür” görüşünü benimseyen şâir, tavırları herkes tarafından kabul görmüş bir akıllıya dost olmayı ve bu kişinin tavırlarından ibret almayı tavsiye eder.

Vâbestedir hayâline ef'âli herkesin

Kimse umûruna edemez nisbet-i dalâl

Herkesin fiili tasavvur (zan)larına bağlıdır, (bu sebeple) hiç kimse yaptıklarına yoldan sapma gözüyle bakamaz.

Herkes kendi zanları doğrultusunda hareket ettiği için hiç kimse yaptıklarını yanlış olarak değerlendiremez. Çünkü kendisine göre doğru olan, yaptığı iştir.

Akl u cünûn u bâtil u hakkı beyân için

Yokdur cihânda hayf ki mîzân-ı i'tidâl (s.132)

Akıl ve delilik ile yanlış ve doğruyu ortaya koymak için, yazık ki cihanda uygun terazi yoktur.

Ziyâ Paşa, Avrupa'da yazdığı terkîb-bendinin dördüncü bendinde, akıl sahibi olanlar için bu dünyada dert çekmenin ezelde takdir edildiğini dile getirir:

Her âkile bir derd bu âlemde mukarrer

Râhat yaşamış var mı gürûh-ı ukalâdan

Her akıl sahibine bu dünyada bir dert kararlaştırılmıştır. (Dikkat edilsin) rahat yaşamış var mı akıllılar gürûhundan?

Ziyâ Paşa, akıllı sahiplerinin, kendileri için ezelde takdir edilmiş olan derde düşeceğini dile getirir. Akıllı olmak bilmeyi ve sorumlu olmayı gerektirir. İrâdî yönden hür olan insan, akıyla bilir ve tercihlerde bulunur. Bunun neticesinde de sıkıntı çekmesi tabîdir.²⁴

Hall etmediler bu lugâzın sırrını kimse

Bin kâfile geçdi hükemâdan fuzalâdan

Hikmet ve fazilet sahiplerinden binlerce kâfile geçtiği hâlde, bu bilmecenin sırrını çöz(e)medi.

Ziyâ Paşa'ya göre, bu dünyada akıllı insanların dertlere dûçâr olmasının sırrı çözülmemiştir.

Kıl san'at-i üstâdı tahayyürle temâşa

Dem urma eger ârif isen çûn ü çerâdan (s.138)

Allah'ın sanatını hayret ederek temâşâ et. Eğer ârif isen “niçin” ve “nasıl”dan bahsetme.

Şâir, aklının izah etmekte zorlandığı suâllerden Allah'ın sanatını seyrederek kurtulmamızı istiyor.

İdrâk-i ma'âlî bu küçük akla gerekmez

Zîrâ bu terâzû o kadar sıkleti çekmez (s.138)

²⁴ Ali İhsan Kolcu, bu beyti “farklı” bir bakış açısıyla değerlendirir: “Ziya Paşa, akıllı, hikemiyat tarzının içinde artık bir referans kaynağı olarak alınmaması gerektiğini ironik ve alaycı bir tavırla ele alıp işler. Akıl sahiplerinin filozofik aklı değil şeytanî aklı kullanmalarını öğütler.” Ali İhsan Kolcu, Tanzimat Edebiyatı – Şiir I, (2. Basım), Salkımsöğüt yay., Ankara:2004. s.67

Yüksek fikirleri kavramak bu küçük akla gerekmez. Zirâ bu terazi (akıl) o kadar ağırlığı çekmez.

Ziyâ Paşa bu beytiyle, insandaki “akıl”ın sınırlı olduğunu sahip olunan akıl ile Allah’ın sonsuz hikmetini kavramanın mümkün olmadığını dile getirir. Şâir, sınırlı olanın sonsuz olanı idrâk edemeyeceğinin farkındadır.²⁵

Hangi tarihte yazıldığına dair her hangi bir kayıt olmayan bir beytinde şâir, aklın doğru ve yanlış ayırmada tam bir ölçü olamayacağını dile getirir:

Akl bir mîzân-ı nâkîsdir hukûku vezn için

Vakt olur kim hak çıkar vaktiyle bâtil saydığın (s.180)

Akıl hakikatleri ölçmek için noksan bir terazidir, zaman gelir ki vaktiyle yanlış saydığın hak çıkar.

Ziyâ Paşa’ya göre akıl, mutlak mânâda doğruyu ölçebilen bir terazi değildir. Çünkü bir zaman akla göre doğru kabul edilenin, belli bir müddet sonra yanlış olduğu görülür. Burada, iyilik ve kötülüğün fiillerin zâtına âit olmayıp kişiden kişiye farklılık gösteren bir husûsiyete de sahip olduğuna işâret edilir. O hâlde insan, hüsün ve kubhu sadece kendi aklıyla tespit edemez.

Ziyâ Paşa, Harabât Mukaddimesinin “Tevhîd-i Bârî ve Münâcât” bölümünde, Allah’ın bu dünyayı bir muammâ hâlinde yarattığını, insanın aklıyla bu muammâyı çözemeyeceğini ifade eder:

Sensin eden ey Hakîm-i dânâ

Bu âlemi âlem-i muammâ (H.M. s.1)

Ey bilen Hakîm (Allah, hikmet sahibi) bu âlemi muammâ âlemi yapan sensin.

İnsân ne garîb cân-verdir

Âkil görünür cünûn-eserdir

---

²⁵ Necati Akder’in bu beyile ilgili şu tespiti mühimdir: “...Ziya Paşa akıl mefhumunu ona izafe edilmiş mutlak iktidar suretinde değerlendirmemiştir. Daha doğrusu akılı mutlak mânâsiyle insana tahsis etmemiştir. Kâinat insan aklının kavramakta acze düştüğü akli bir eserdir. Bu akıl ve aklıyeti kâinatın kendisinde yahut tâbi olduğu zaman kanununda tespit etmek teşebbüsü tutarsızlıklara yol açmaktadır. Zira ahular aslanın dişine lokma olmakta, kurt koyunu yemektir; sinek örümceğin gıdasıdır. Şahin güvercini avlamaktadır. Bilinmezlik ummanı, uçsuz bucaksız uzayıp gitmektedir. Akıl sonsuzluk karşısında kendi sonluluğunu fark ettikçe acze düşer. Fakat bu aciz aklın akılsızlık önündeki tavrı değildir. Eksik aklın sonsuz ve sınırsız akıl ile nisbetsizliğidir. Sanatiyle akılları hayran eden, kudretiyle derin bilgili kimseleri âciz bırakan Tanrının yüceliğine delâlet eylemektedir.” Necati Akder, “Hürriyet ve Formalizm”, Türk Kültürü, S:85, Ankara:1969. s. 79-80

İnsan ne garip canlıdır, akıllı görünür delilik (alâmeti) gösterir.

İnsân bilirüm sanur da bilmez

İlmi ile cehlden kesilmez (H.M. s.1)

İnsan bilirim sanar da bilmez, bilgisi cahillikten ayrılmaz.

Şâir, bu beyitleriyle bir muammâ âleminde yaşayan insanın, sınırlı aklın acziyetiyle tam bir hürriyete sahip olamayacağını dile getirir.

Ziyâ Paşa, 1292 yılında inşâd ettiği gazelinde, önceki manzumelerinden farklı olarak Allah'ın insanlara akıl vererek doğruyu bulmasını istediğini dile getirir:

Nûr-ı hüdâ-yı akli vermiş iken Hudâvend

Halkın aceb değil mi Mehdîye intizârı (s.215)

Allah (akıl gibi bir hidayet ışığını (doğru yol göstericiyi) vermiş iken halkın Mehdî (yol gösterici) beklemesi şaşkıncı değil mi?

Ziyâ Paşa, insanın aklını kullanarak doğruya ulaştıran yolu bulması gerekirken kurtarıcı olarak Mehdî'yi beklemesini şaşkıncı bulur. Fakat bu manzûmeden kısa bir süre önce yazıldığını düşündüğümüz terci'-bendinde ise;

Kandesin sen kande çık ey Mehdî-i sâhib-zuhûr

Millet-i İslâm pââmâl eyledi ceş-i fütûr

Neredesin sen nerede! Ey zuhur edecek olan Mehdî çık, İslâm milletini ümitsizlik ordusu (askerleri) ayaklar altına aldı.

Kalmadı İslâm için bir yerde ârâm u huzûr

Kapladı mülkü serâpa leşker-i zulm ü şürûr (s.157)

İslâm için (hiç) bir yerde rahat ve huzur kalmadı, ülkeyi baştan başa zulüm ve kötülük ordusu kuşattı.

Şâir, ümitsizlik hâlinde Mehdî'nin zuhûr etmesini beklerken bu hâl geçtikten sonra halkın Mehdîyi beklemesini garip karşılar.²⁶

²⁶ Ziyâ Paşa'nın Adana valiliği sırasında, kendisini yağmur duasına çağırana verdiği cevap da şâirin hadiseler karşısında "aklı" davrandığını göstermektedir ki bu aynı zamanda şâirin "irâdeli" olduğunun da bir işâretidir: "Günün birinde cahil halk kuraklıktan bunalarak yağmur duasına çıkmıştı. Her yıl âdet hükmünü alan bu düaya ötedenberi Valiler de iştirâk ederlerdi. Nedense bu itikat halk ruhunda kök bulmuştu. Halk yağmur duası için Seyhan köprüsünün üzerine toplanmıştı. Valinin de bu toplantıya davet edilmesi için üç kişilik bir heyet gönderilmişti.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde aklın sınırlılığı ve yetersizliği sürekli vurgulanır. Fakat Ziyâ Paşa, akıldan vazgeçmiş değildir.²⁷ Sadece aklın hakikate ulaşmada tek ölçü olmadığını ifade eder. Aklın cüz'îliğini kabul eden şâir, aynı zamanda insandaki irâdenenin de cüz'î olduğuna işâret eder.

1.2. İrâde

İnsan irâdesinin hürriyeti problemi, metafizik endişelerle kuşatılmış her şâirin doğrudan ya da dolaylı olarak şiirlerinde varlığını hissettirir. Kâinat ve insanın hakikatini kavramak arzusu, şairlerin kendi "ben"ine yönelmesini zorunlu kılar. İnsan kendisini ancak dış dünya ile ilgili olarak kavrama imkânına sahiptir.²⁸ Varlığını dış dünya üzerinden idrâk eden insan, kendi irâdesinin farkına vardığı gibi insan dışı bir irâdenin de kâinata nizam verdiği fikrine ulaşır. Yaratılmışlığını anlayan insan, bir yaratıcının varlığını hissetmekte gecikmez. Benliğini keşfetmek üzere başlayan arayış, ilâhî irâdenin varlığı ile başka bir boyut kazanır. Bu noktada insanı düşünmeye sevk

---

Bu heyet Ziya Paşanın evine gittiği zaman sükûnetle karşılandı. Heyet reisi halkın yağmur düası için toplandığını ve kendilerinin de düaya riyaset için sabırsızlıkla beklenildiğini bu düa merasiminde bulunduğu takdirde Tanrının kabul ederek yağmur yağdırması ihtimali bulunduğu bahisle bu daveti kabul buyurmasını rica etti.

Vali bu köhne sözlere acı bir tebessümle mukabele etti ve:

- Seyhan nehri buradan akarken sizin onun kenarına yağmur düasına çıkmanızın mânası yok! Ben bu halkın başına geçer ve sizinle beraber Allahtan yağmır dilenirsem sonra Allah bana:

Koca vilâyetin ünlü bir Valisiydin. Yağmur dileneceğine nehirde istifade etmek usulünü bulup sulatsana ?. demez mi..." Taha Toros, Ziya Paşa'nın Adana Valiliği, Yeni Adana Basımevi, Adana:1940. s.35-6

²⁷ "O aklı âciz bulduğu için inkâr eder. Yoksa akıldan vazgeçmiş değildir. Zaten bütün münakaşa ve buhran onun yüzündendir." Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.318

²⁸Schopenhauer, bu hususu şöyle izah eder: "Araştırmacı, saf mânada, idrak eden bir süjeden başka bir şey olmasaydı, süjenin hakikati hakkında bir şey bulamazdı. Fakat araştırmacının kendisi aynı âlemin içindedir ve kendisini o âlem içinde bir fert olarak bulmaktadır. Onun idrâk etmesi, affention'ları o âlemin anlaşılması için hareket noktası teşkil eden vücudunun tavassutiyle olur. Bir vücut idrak halindeki süje bakımından bütün diğer tasavvurlar gibi bir tasavvur, ve başka objeler gibi bir objedir. Onun hareketleri ve faaliyetleri, muhitteki eşyanın gösterdiği tegayyürlere gibidir.

O, sebep ve motiflerin tesirini gördüğü diğer eşyaların tâbi olduğu tesirler ölçüsünde kavrar, ondan fazlasını değil. Ve vücudunun anlayamadığı tezahürlerini, kuvvet, kalite, karakter gibi isimlerle adlandıracak, fakat mahiyetini kavrayamayacaktır. Ama fert olarak beliren süjenin sırrı bir kelimedir; o da iradedir. Ancak iradedir ki bizzat kendi belirtilerinin anlaşılmasına anahtar teşkil eder. Şahsa kendi içini, hakikî varlığını, icraatını, hareketlerini anlatır. Vücutla aynı şey olması sayesinde bir fert olarak ortaya çıkan süjesi bakımından bu vücut iki farklı şekilde görünür. Bir kere elle tutulur barizlikte bir tasavvur olarak ve objeler içinde bir obje ve onun kanunlarına tâbi olarak. Sonra herkese doğrudan doğruya malûm olan şekilde: Yani irade olarak. O, iradenin her belirtisi kaçınılmaz bir tarzda vücudun hareketleridir.

O, vücut hareketleri şeklinde görüldüğünü idrak etmeksizin böyle bir faaliyeti hakikî olarak isteyemez. İrade faaliyeti ve vücudun hareketleri objektif olarak ayrı ve sadece kausalite bağıyla bağlı farklı şeyler değildir. Sadece iki ayrı tarzda beliren aynı bir şeydir. Vücudun faaliyeti iradenin objektivasyonu, yani göze görünür hale gelmesinden başka bir şey değildir." Schopenhauer, İrade Felsefesi, (çev. ve haz.: Sadi İrmak), İktal Kitabevi, İstanbul:1962. s.74-5

eden soru şudur: Tasavvur ve fiillerimle ben de bu kâinat nizâmının bir parçası mıyım ya da düşündüğüm, hissettiğim, tercih ettiğim, yaptığım şeyler kendi hür irâdem tarafından mı gerçekleşmektedir?

Şiirlerinde bu sorulara cevap arayanlardan biri de Ziya Paşa'dır. Hatta Paşa'nın şiirlerindeki akıl, yokluk, ölüm gibi metafizik problemlerin de bu merkezî soru etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "O daha ziyade eski felsefe ve kelâmın meseleleri ile, bilhassa irâde problemi ile meşguldür."²⁹ Şeklindeki tespiti, işte bu gerçeğe işaret etmektedir.

Hiç bir şiir, ne kadar felsefî bir muhtevaya sahip olursa olsun "hayat"tan bağımsız değildir. Ziya Paşa'nın şiirlerinde de irade hürriyeti eksenindeki problemlerin, şahsî tecrübeleriyle ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Yaşanan olumsuzluklar karşısında şair, kendi irâdesinin sınırlılığını fark ederek her şeyin ilâhî irâde tarafından ihdâs edildiğini düşünür. Kimi zaman aciz duygusu içinde bütün mesuliyeti yaratıcıya yükleyerek bu durumdan kurtulmaya çalışır. Kimi zaman da insan aklının ilâhî iradenin hikmetini kavrayamayacağına kâni olarak sükût eder.

Ziya Paşa, şiirlerinde insan hürriyetinin "nasıl"lığı üzerinde durmamıştır. Nihâyetinde bir iman esâsı olan kader ve buna bağlı olarak irâdeyi sorgulamaz. Allahın mutlak bilgi ve kudret sahibi olarak, bütün fiillerin yaratıcısı olduğunu ve takdir edilmiş olanın (kader) dünyada bir meşîyyet üzre vuku' bulduğunu (kazâ) peşinen kabul eden şair sâhip olduğu cüz'î iradeyi tamamıyla ilâhî iradenin tasarruflarından bağımsız olmadığını düşünür. Fakat endişe ve yaşananların sevkiyle bazı hallerde, şikâyet kapısını aralamaktan da geri durmaz. Ziyâ Paşa'nın çocukluk yıllarına ait bir hadise³⁰, zengin bir hayat tecrübesi sonunda dahi şiirinin esas meselesi olan irâde hürriyeti ile

²⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.322

³⁰ "İyice hâtırmıdadır ki henüz Tuhfe'yi tamâm etmemişdim; bir gece lala ile beraber karşılıklı oturup, el değirmeni ile (bulgur) öğütmekle meşgûl idik; değirmeni çevirirken sıra bana geldi. Ben çevirmekle meşgûl iken gördüm ki lala gözlerinden yaş döküp, muttasıl ağlıyor. Sebebini sordum cevâbında «Sen daha çocuksun anlamazsın» dedi. Ben isrâr ettim, nihayet âciz kalıp, «Bu değirmen lisân-ı hâl ile ne diyor bilir misin?» dedi.

Ben değirmenin lâkırdı söylediğini o vakte kadar hiç işitmediğimden, hayran hayran lalanın yüzüne bakdım; -ve aman değirmenin nasıl lâkırdı etdiğini bana söyle- deyü ibrâma başladım.

Lala derûnundan bir âh çekip «Evet! Değirmen söyler, ve bizden daha fasîh ve ma'kûl söyler. Fakat anları işitmeğe kulak ister! İşte bu değirmen lisân-ı hâl ile diyor ki: - Ey bana nazar eden gâfiller! Gözlerinizi iyice açın; bana iyice bakın! Zîrâ ben bu dünyanın bir misâliyim. Bana koyduğunuz buğdaylar dahi dünyâya gelen insanların ayıdır. Konulan dâneleri ben iki taşın arasında yuvarlaya yuvarlaya kırıp ufalarım. Ve matlûb olan mertebe-i kemâle geldiklerinde ki bulgur olurlar; anları taşraya atarım; yeni gelenlerle meşgûl olurum. Nitekim dünyâ dahi kendine gelen insanları zemîn ve semâ arasında enva'-ı belâya ve imtihânât ile ezip, geçirip kemâle, ya'ni her şahıs kendine mukadder olan nisâba baliğ oldukda mezâra def' eder diğerleriyle meşgûl olurum.

Hatta bu ma'nâ üzerine şöyle de bir şi'r hâtırına geldi, şimdi bi'l-bedâhe nazm etdim.» dedi. «Âsiyâb-ı devr eden âhenge nazar kılmışım» mısra'ıyla bir kaç beyit okudu. Hayf ki diğer mısra'lar hâtırında kalmadı." Ziyâ Paşa, Ziyâ Paşanın Evân-ı Tufulliyet Hakkında Bir Makâlesi, (nâşir: Ebuzziyâ Tevfik), Mecmu'a-i Ebuzziyâ, sayı:13, (10 Rebî'ü'l-evvel), 14 (Fî gurre-i Rebî'ü'l-âhire), s.15 (10 Rebî'ü'l-âhire), İstanbul:1298.S:14. s 423

uğraşacak şâiri bize haber vermektedir. Lalası Ömer Ağa'nın tesiriyle şiire başlayan genç şâir, bu hatıranın izlerini şiirlerine yansıtmayı ihmal etmeyecektir. Anadolu sahası Divân şiirinin ilk mümessillerinden olan Ahmed Fakih'in Çarh-nâme'sindeki irâde meselesi merkezindeki insan-yaratıcı (kul-Allah) ilişkisine dâir ifadeler³¹, beş asır nihâyetinde aynı geleneğin terbiyesinden geçen Ziya Paşa'nın şiirlerinde de kendini hissettirir ki Ziyâ Paşa'nın, Klâsik şiirin sadece şekil ve dil kâidelerini değil aynı zamanda insan tasavvurunu da miras olarak aldığını göstermektedir.

Ziyâ Paşa'nın "irade" meselesine ilk defa temas ettiği şiir 1268 yılında kaleme aldığı "zuhûr" redifli gazeldir. Paşa'nın bu redifi tercih etmesi, Tasavvufla olan ilgisini de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu şiire, şâirin insan irâdesi ile ilgilenmesi yönüyle 1276 tarihli meşhûr terci'-bendini hazırlayan manzume gözüyle bakılabilir.³²

Hep sanâyi' bir mü'essirden bulur feyz-i vücûd
Gerçi eyler sûretâ âsâr-ı âdemden zuhûr (s.191)

Bir yaratıcıdan kaynaklanır bütün sanatlar (işler), her ne kadar görünüşte insanın eserleri imiş gibi ortaya çıkarsa da.

Ziya Paşa, her ne kadar insanlar tarafından gerçekleştirilmiş olsa da, her şeyin Allah tarafından yaratıldığını söyler. Şiirde doğrudan yaratmak ya da bu manâya gelecek ifâdeler kullanmak yerine "feyz-i vücûd" tamlamasını kullanması önemlidir. İslâm düşüncesinde irâde meselesinin en fazla tartışılan hususu, fiillerin yaratılması problemidir. Yaratma işinin kime ait olduğu noktasında kelâmcılar arasında çetin münâkaşalar geçmiştir. Eş'ârî, fiilleri yaratanın Allah olduğunu söylerken Mu'tezîle (Kaderiyye), mesuliyet fikrini temellendirmek adına bu işi insana yükler. Maturîdî ise fiilleri yaratanın Allah olduğunu, fakat insanın "kesb" yoluyla fiilin sahibi olduğunu ifade ederek bir orta yol bulur. Ziya Paşa, bu beyitte fiillerin mesûliyetine temas

³¹ Çarh-nâme'deki bazı beyitler, Ziyâ Paşa'nın manzumeleriyle tematik benzerlikler gösterir:
Kazâ yayı ecel okların atar
sana dahi dokunur ol okdan

.....
Esirgemez bu halk çarh-ı zâlim
mecâl vermez sürer âdemi bundan

...
Bu dünyada belaya sabr ede gör
anun sevdiği kurtulmaz belâdan
Ahmed Fakih, Çarhname (Haz. Mecdut Mansuroğlu), Pulhan Matbaası, İstanbul 1956.s.5-8

³² Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.319

etmeksizin fiillerin görünüşte insanlar tarafından yapıldığını fakat Allah'ın feyziyle varlık bulunduğunu söyleyerek Maturidî'nin anlayışını benimsediğini gösterir.

Ziyâ Paşa, 1270 yılında kaleme aldığı başka bir gazelinde, her şeyin ilahî irâdenin hükümlerine bağlı olduğunu vurgular:

Şu'ûnât-ı cihân vâbeste-i hükm-i meşîyyetdir

Abesdir dest-i gerdûn-ı sitem-bünyâddan feryâd (s.189)

Cihanın hadiseleri, iradenin hükmüne bağlıdır. Esası zulüm olan feleğin (dünyanın) elinden feryad etmek abestir (saçmadır).

Dünyada meydana gelen bütün olayların bir iradeye daha doğrusu ilâhî bir irâdeye bağlı olduğunu söyleyen şair bu sebeple zulüm üzerine kurulmuş felekten şikayet etmenin saçmalığına işaret eder. Diğer şiirlerinde de göreceğimiz gibi olumsuzluklarla karşılaştığında, şikayetlerini feleğe yönelten şair, bu beytinde her şeyin Allah'ın iradesiyle gerçekleştiğini, feleğin bunda bir dahli olmadığını vurgulaması önemlidir. Felek, geçici ve hayalî bir hedeftir. Uğradığı zulüm sebebiyle Allah'a yönelmeye cesaret edemeyen şair, öfkesini bu hayalî hedefte eritir.³³ Şair, yine de dünyanın zulüm üzerine kurulduğu fikrini elden bırakmaz.

Ziyâ Paşa'nın, 1274 yılında devrin Hariciye Nazır vekili Mahmud Nedîm Paşa'nın "Efkârı mülkü şehri dili taht-gâhıdır / Her kimse kendi âleminin pâdişâhıdır" mısraını tesdîs ettiği manzûmesinde rindâne bir tavır hâkimdir:

Kulluk efendilik bulamaz anda imtiyâz

Şehlik gedâlık olmaz o âlemde kâr-sâz (s.173)

Vehme ne i'tibâr ü hayâle ne iltifât

Şâhı gedâdan etmedi temyîz Sun'-i Zât (s.174)

Şâir, Allah'ın insanları şah ve fakir diye ayırmadığını, onun katında kulluk ve efendiliğin hiç bir ayrıcalığa sebep olamayacağını dile getirir.

Koymaz dilerse mihneti aslâ huzûruna

³³ "Kaza ve kader itirâz edemeyen şairler dünyada olup biteni feleğe ve yıldızlara isnâd [ile], rûhî tezâhürlerini böylelikle izhâr etmişlerdir." Ahmet Talât Onay, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, MEB yay., İstanbul:2004. s.230

İsterse şevki hem-dem eder bezm-i sûruna

Vâbeste emrinin bütün eşyâ sudûruna

Hiç kimseler müdâhale edemez umûruna (s.174)

(İnsan) isterse mihnetten uzak durur ve sevinç meclislerine şevki yoldaş eder. Bütün “şey”ler “emrinin sudûr”una bağlıdır ve işlerine kimse müdâhale edemez.

İnsanın kendi tasavvurlarını gerçekleştirme noktasında tam bir hürriyete sahip olduğunu hissettiren bu mısralar, ilk bakışta şairin yukarıda ele aldığımız beyitleriyle tenâkuz oluşturur. Eşyanın insanın emrine verildiği düşüncesi, İslâmî bir telâkkidir. Kimse işlerine müdahale edemez derken Paşa, küllî iradeyi bahis mevzuu yapmayıp diğer insanları kastetmektedir. Şiirin bütününe dikkat edilirse buradaki “hür”lük, kimseden bir şey ummamak ve Allah’tan başka kimseye bel bağlamamak ile ilgilidir ki mutasavvıfların “hürriyet” anlayışıyla paralellik göstermektedir.

Şâm Vâlisi Mahmûd Nedim Paşa’nın³⁴ gazeline nazîre olarak yazdığı manzûmede,

Yed-i üstâd-ı kudret nev-be nev âsâr eder peydâ

Felek sırr-ı kazânın perde-i zıll-i hayâlîdir (s193)

beytiyle şair; kudret üstâdının eli yeni yeni eserler yaratır, felek (gökyüzü) kazânın sırrının hayâlî gölgesinin perdesidir, diyerek dünyada meydana gelen hadiselerin Allah tarafından yaratıldığını/meydana getirildiğini ve insanın, kaderin yeryüzündeki tecellisi olan kazânın sırrına erişemeyeceğini söyler. Karagöz oyununa âit “zıll-i hayâlî” ifadesini kullanılması, şâirin hayatı bir gölge oyunu olarak tasavvur ettiğini gösterir. Perdeye akseden görüntüler, Allah’ın irâdesiyle meydana gelmiştir.

1275 yılına ait bir gazeline Paşa,

Perde perde san’at ibrâz etmeğe üstâd-ı sun’

Bir tiyatro-hâne yapmış sonra âlem koymuş ad(s.190)

beytiyle dünyayı bir tiyatro-hâne hâlinde tasavvur ederek Allah’ı (üstâd-ı sun’) bir nevi yönetmene benzetir. İnsanlar bu oyunun aktörleridir ve Allah’ın iradesi doğrultusunda hareket edebilirler. Dünyanın yaratılması da Allah’ın “perde perde” sanatını ortaya koymak içindir. Mutassavvıf şairler tarafından sıkça kullanılan “Küntü

³⁴ Mahmûd Nedîm Paşa, 4 rebî’ü’l-âhîr 1272 yılında (1855) Şâm valiliğine tayin olur. Bu vazifesi, İzmir valiliğine atandığı Muharrem 1274 (1856) tarihine kadar sürer. Bkz. İbnülemin Mahmed Kemal İnal, Son Sadrazamlar, Maarif Basımevi, 2. Baskı, İstanbul:1955. s.267.

kenzen mahfiyen” ifadesi, Ziya Paşa’da “perde perde san’at ibrâz”ı olarak yer değiştirir. Daha da önemlisi bu düşüncenin, tiyatro gibi Avrupa menşeli bir kavram etrafında geliştirilmesidir.

Ziya Paşa’nın 1276 tarihli Terci’-bendinin dokuzuncu bendine, tamamıyla irâde problemi hâkimdir. “Kimdir” sorusu etrafında iyi ve kötünün kimden neş’et ettiğini sorgulayan şair cüz’î irâde sahibi insanın tasarrufunu bütünüyle küllî iradeye ihâle ederek insanın kötü sayılacak fiillerinde muztar kaldığını hissettirir. “İnsanı yaratılmışların en şerefli kılan kimdir ki aynı zamanda onu acziyet içinde bırakmıştır. Hem şeytan ve nefsi şerler(kötülük)in âleti yapacak hem de isteklerinin zebûnu olanı cehenneme koyacaktır.” Paşa bendde insanlık tarihine ait kötü fiillere örnek gösterir fakat iyi fiillerinden hiç bahsetmez. Sadece sekizinci beyitte, hastayı tedâviye muhtaç bıraktığı gibi merheme de iyileştirme meziyeti verdiği bahseder. Ziyâ Paşa, insan kötülük yapar çünkü Allah kötüyü ve insanı kötüye meyledecek vasıtaları (şeytan ve nefis) yaratandır, demek ister.

Kimdir bu aczi hâs kılan nev’-i âdeme
Kimdir bu nev’i eşref eden cümle âleme

Şeytân u nefsi kimdir eden âlet-i şürûr
Kimdir koyan zebûn-ı hevâyı cehenneme

Mansûru kim düşürdü Ene’l-hak diyârına
Kim verdi hükm katl için şer’-i ekreme

Kimdir veren alîle tedâviye ihtiyâc
Kimdir koyan meziyyet-i islâhı merheme

Kimdir bu kâr-gâha çeken perde-i hafâ
Kimdir veren tasavvur-ı teftîş âdeme (s.130)

Kimdir bu kâinata gizlilik perdesi çeken, kimdir insana araştırma isteği veren?

Allah, hem kâinatı gizlilik perdesiyle örtmüş hem de insana bu perdenin arkasındakileri araştırma arzusu vermiştir. Burada mesûliyet insana mı yaratıcıya mı

âittir? Suâllerden yorulan şâir, manzûmenin terci'-hânesinde hayretle karışık tevbede dinginlik bulur.

Subhâne men tahayyere fî sun'ihî'l-ukûl
Subhâne men bi-kudrethî ya'cüzü'l-fuhûl

Şâir manzûmenin on ikinci bendinde de irade problemi ile meşgûl olur. “Eder” redifi etrafında ilâhî irâdenin tasarruflarını sıralayan şair, cüz'î irâdeye hiç değinmez. Tanpınar, “Gerçekte Ziyâ Paşanın eklektizmi, hiç bir cevap almadan eski şiirin bütün büyük kapılarını çalar.”³⁵ tespitini yapar ki Ziyâ Paşa, manzumenin bu bendine Nef'î'nin “eyler” redifli kasidesinin matla'ı olan “Sanman ki felek devr ile şâmı seher eyler / Her vâkı'anın âkıbetinden haber eyler” ile aynı düşünüş tarzının mahsûlü olan beyitlerle başlar.

Eyler sabâh şâmı ve leylî nehâr eder
Sayfî kılar şîtâ ve hazânî bahâr eder

Nez'-i hayât-ı hayy eder emvâta can verir
Eyler gubârî âdem ü cismi gubâr eder

Sabahın akşam, gecenin gündüz, yazın kış ve sonbaharın ilkbahar olması Allah'ın iradesi ile olduğu gibi canlının hayatını almak, ölümlere can vermek, tozu-toprağı beden ve bedeni toz haline getirmek (yok etmek) de onun küllî irâdesiyle gerçekleşir. Kısacası yoğu var, varı yok etmek onun tasarrufundadır.

Demlerce bir tama'la kılar kalbî bî-huzûr
Yıllarca bir emelle dili bî-karâr eder

İnsanın kalbini, uzun müddetler tamahla huzursuz kıldığı gibi yıllarca bir emel uğrunda da kararsızlık içinde bırakır.

Paşa burada insanın kalbine tamah ve emel hassasını verenin Allah olduğuna, cüz'î iradenin istek ve fiillerinde ilâhî irâdeden bağımsız olmadığına dikkat çeker. İslâma göre insan, tercih ve fiillerinde kendisine verilen cüz'î irâdeyle hareket etmekte serbesttir. Fakat nihâyetinde cüz'î irâdeyi yaratan da Allah'tır. Bu hâliyle insanın hürriyeti, kendine ait sahalarda bile sınırsız değildir.

³⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.313

Bir cismi izz ü nâz ile sâd sâl besleyüp

Encâm-ı kâr pençe-i merke şikâr eder

Bir varlığı izzet ve ikrâm ile yüz yıl besleyerek işin sonunda ölümün pençesine av eder.

Yüz yılda bir vücûdu kılıp genc-i ma'rifet

Âhir yerin nişîmen-i hâk-i mezâr eder³⁶

Yüz yılda bir varlığı maarifet (irfan) hazinesi kılıp sonunda yerini mezar toprağı (nın yeri) eder.

Allah'ın, bahşettiğı nimetlerle yüz yıllık bir ömür sürmesine müsaade ettiği kişinin ölümü, şâiri tedirgin eder.³⁷ Ziya Paşa'ya göre, izzetli varlık ile zelîl yokluk arasında bir uçurum vardır. Bu hâlin oluşmasındaki tek müsebbib ise Allah'tır.

Ârif odur ki mu'terîf-i acz olup Ziyâ

Bu hadisât-ı câriyeden i'tibâr eder

Ziyâ, ârif o insandır ki aczini itiraf ederek bu cereyan eden hadiselerden ibret alır.

Ziyâ Paşa, aklen kavranılması güç meseleler karşısında acziyetimizi fark ederek, her hadisenin içinde Allah'ın hikmetinin gizli olduğunu düşünmemizi ister.

Mülkünde hakk-ı tasarruf eder keyfe mâ yeşâ

İsterse kevnî yok eder isterse var eder (s.133)

Mülkünde istediğı şekilde tasarruf hakkına sahiptir, isterse varlığı yok eder isterse var eder.³⁸

Şair, ilahî iradenin her şeyin üstünde olduğuna, insan aklının kavrayabileceğı hiç bir sebebe dayanmaksızın isteğı şekilde hareket edebileceğine olan inancını izhâr eder.

Ziya Paşa, Ruhî'yi taklîden yazdığı terkîb-bendinin üçüncü bendinde, esas meselesi olan "irâde"ye tekrar döner. Avrupa hayatının bütün olumsuzlukları, şiirde kendisini hissettirmektedir. Mustafa Fazıl Paşa'nın Yeni Osmanlılar Cemiyetini şahsî menfaati için teşkil ettiğinin anlaşılması, aynı fikrî mücâdele etrafında bir araya geldiğı arkadaşlarından ayrılması, Ali Suavi'nin Hürriyet Gazetesi'nde neşr ettiği yazısı

³⁶ Ziyâ Paşa'nın ölüm haberini alan Namık Kemâl, bu beytin şâirin mezartaşına yazılmasını ister. Bkz. Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemâl'in Mektupları, 3. C., TTK Basımevi, Ankara:1973. s. 15

³⁷ Tanpınar, "Hakikatte Ziya Paşa bilhassa ölümü kabul edemez ve ona isyan eder." demektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.315

³⁸ "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Allah her şeye kâdirdir." Âl-i İmrân 3/189

yüzünden³⁹ Bâb-ı Ali'nin baskısıyla İngiliz hükümetinden gördüğü haksız muamele, ailesi ve vatanından ayrı kalmanın üzüntüsü gibi mühim tesirleri göz önünde bulundurmak, şiiri daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Şâir, üçüncü bende Klâsik şiirin tevhid türünde duymaya alışık olduğumuz ifadelerle başlar. Allah'ın kudretinin başlangıç ve nihayetinin olmadığını ve vasıflarını hakkıyla idrâk edilmesinin imkansızlığını; her nesnenin varlığına her zerrenin ise birliğine şahitlik ettiğini dile getirir.

Ey kudretine olmayan âgâz ü tenâhî
Mümkün değil evsâfını idrâk kemâhî

Her nesne kılar varlığına hüsn-i şehâdet
Her zerre eder vahdetine arz-ı güvâhî

Üçüncü beyitte söz ilâhî irâdeye getirilir:

Hükmün kılar izhâr bu âsâr ile mihri

Emrin eder ibrâz bu envâr ile mâhî

Senin hükmün güneşi bu (eserler) ile ortaya çıkarır, senin emrin ayı bu nurlar (ışıklar) ile belirgin kılar.

Güneş ve ayın birbiri ardınca ortaya çıkışı ancak Allah'ın meşîyyeti iledir. Kainat nizâmının dikkate değer iki unsuru olan ay ve güneş, ilahî irâdenin varlığını insanlara duyurur. Ay ve güneşin hareketleri, insanın hürriyetine taalluk eden hadiseler olmadığı için, bu beyitte cüz'î irâdenin sahasının daralması bir neticeye ulaşamayız.

Ziyâ Paşa, dördüncü beyitte, Allah'ın kereminin İbrahim peygambere ateşi gül bahçesi yaptığını ve (yine onun keremiyle) övünen (kibirlenen) Nemrûd'un bir sivri sineğe mağlup olduğunu, söyler. Bu, aslında bir sonraki beyitte ifade edilecek olan durumda da Allah'ın kereminin beklentisi içinde olduğunu göstermektedir. Zalimleri adaletin ne zaman toprak edecektir, mazlumların âhı göklere çıkmaktadır, diye ifade ettiği beşinci beyit, Avrupa'da uğradığı zulüm sebebiyle ilahî adaletin tecelli etmesini isteyen Paşa'nın durumuna işâret etmektedir.

Eyler keremin âteşi gülzâr Halîle

³⁹ Ali Suâvi, "Suavi Efendi tarafından gelen mektup süreti fi 7 Ramazan sene 1286", Hürriyet Gazetesi, S.78, 26 Aralık 1869. s.1-3

Mağlûb olur peşşeye Nemrûd-ı mübâhî

Zâlimleri adlin ne zaman hâk edecektir

Mazlumların çıkmadadır göklere âhı (s.136)

Bendin ilk altı beyti, sonraki beş beytin hangi aşamalardan geçilerek söylendiğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ziyâ Paşa'nın, Allah'ın kudret ve adaletine olan inancı tamdır. Nitekim Hz. İbrahim ve Nemrûd'a telmihle bunu örneklendirir de. Şair de uğradığı (ya da milletin uğradığı) haksızlıklar dolayısıyla Allah'tan adalet beklemektedir. Fakat beklediği olmamıştır. Bu noktadan itibaren şâir, pesimist bir tavra bürünür.

Bî-gânelere münhasır envâ'-ı huzûzât

Mihnet-zede-i aşkına mahsûs devâhî

Her çeşit haz (senin emirlerinden) kayıtsız yaşayanlara ayrılmıştır, aşkınla dertlenenlere ise musîbetler düşmüştür.

Sensin eden idlâl nice ehl-i tarîki

Sensin eden ihdâ nice güm-geşt-i râhı

Sensin istikamet üzere olanları dalaletle düşüren (yoldan çıkararak), sensin hidâyete erdiren yanlış yola sapmışları.

Daha açık bir ifade ile insanları doğru yolda iken yoldan çıkararak da sensin, yanlış yolda iken doğru yola sevk eden de sensin. Şâir, âyete⁴⁰ de telmihte bulunarak Allah'ın dilediği kişiyi hidâyete erdirebileceği gibi sapkınlığa da düşürebileceği düşüncesini dile getirir. Ziya Paşa, Allah'ın kudret ve yaratıcılığı bağlamında ele alınması gereken âyetlerden hareketle; insanın bu noktada tercihten öte bir irâdesinin olmadığını vurgular.

Hükmün ki ola mûcib-i hayr ü şerr-i ef'âl

Yâ Rab ne içündür bu evâmir bu nevâhî

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim'deki ilgili âyetlerden bazıları: "...Şüphesiz Allah dilediğine doğru yolu gösterir." el-Bakara 2/213, "...Allah hidâyeti kime dilerse ona verir" El-Bakara 2/272, "...Allah kimi dilerse onu şaşırır, kimi de dilerse onu doğru yola koyar." el-En'âm 6/39 "...O dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. (Yapageldiğiniz işlerden elbette mesûl olacaksınız)." er-Ra'd 13/33

Senin hükmün ki fiillerin hayır ve şerrinin sebebi olsun, ya Rab böyle olduğu halde bu emirler ve yasaklar ne içindir?

İnsanların iyi ya da kötü kabul edilen fiilleri, ilâhî irâdenin emriyle ortaya çıktığına göre; Allah'ın emirler ve yasaklar koymasının sebebi nedir? Ziya Paşa, bu beyitte Allah'ın insanlar için iyi ve kötü fiilleri yaratması ve ardından da emir ve yasaklarla insanı tahdit etmesi karşısındaki hayretini izhar eder. Aslında Paşa da farkındadır ki fiilleri yaratan Allah olsa da nihâyetinde bu fiilleri tercih eden insandır ve bu yönüyle de sorumluluk insana aittir.

Sendendir ilâhi yine bu mekr ü bu fitne

Bu mekr ü bu fitne yine sendendir ilâhi

Bu fitne ve hile, İlâhî yine sendendir.

Aks sanatıyla düşüncesini kuvvetlendirmeye çalışan şâirin, fitne ve hilenin Allah'tan olduğunu söylemesi ilk bakışta İslâm düşüncesi içinde tevili yapılamayacak bir ifade gibi görülebilir. Fakat düşünülecek olursa “fitne” ve “mekr”, dünyadaki imtihanın bir parçasıdır ve Allah tarafından takdir edilmiştir. Bu beyitte Ziyâ Paşa'nın yaşadığı olumsuzluklar karşısındaki acziyetini görebiliriz.

Güftü bi-kün ü bâz zenî seng-i melâmet

Dest-i men ü dâmân-i tû der rûz-i kıyâmet (s.137)

Bendin terkîb-hânesi olan bu Farsça beyitte Ziyâ Paşa'nın; (önce) yap dersin sonra da melâmet taşı atarsın (günah kabul edersin), ellerim kıyâmet gününde senin eteğindedir, diyerek yaptığı işlerin Allah'ın irâdesiyle olmasına rağmen yine günahkâr sayıldığını ifade etmesi, sahip olduğu cüz'î irâdenin yok sayılması anlamına gelir. Bununla birlikte, hesap günü ellerinin Allah'ın eteğinde olması; şâirin her hangi bir irâdesi olmaksızın işlediği günahlarından kurtulmak için onun rahmetine sığınmak içindir.⁴¹

Ziyâ Paşa 1290 yında yazdığı “baht” redifli gazelinde, baht kelimesinin insanlar için tesellî vesilesi olduğunu dile getirir.

Bir mü'essirden zuhûr eyler Ziya âsâr hep

⁴¹ Kaya Bilgegil, bu beyitle ilgili olarak “ ‘Bend’, sünnî telâkkiyle uyuşamayacak bir beyitle bitiyor.”, yorumunu yapar. Kaya Bilgegil, “Ziya Paşa'nın Terkîb-i Bendi”, Kaya Bilgegil'in Makaleleri (haz:Zöhre Bilgegil), Akçağ yay., Ankara:1997. s.478

Sırf ta' rîz ü tesellîdir bize ta' bîr-i baht (s.188)

Ziya bir yaratıcı (mü'essir) tarafından meydana gelir yapılanlar (âsâr) hep, baht tabiri bize sâdece tariz ve teselli (vesîlesidir).

Paşa, fâil ya da irâde eden yerine “müessir”; fiil veya irâde olunanlar yerine “âsâr” tabirini kullanır. Baht tabirinin, insanlar için teselli bulmak veya içinde bulunulan menfî duruma karşı duyulan öfkenin bir dışa vurumu olarak tariz etmek maksadıyla kullanıldığını ifade eder. Her şeyin Allahın iradesiyle gerçekleştiğini kabul eden şâir, yaşanan olumsuzluklar karşısında Allah'a yönelmek yerine baht, çarh, felek gibi farklı hedeflere hücum etmektedir.

1291 yılına ait “döndürür” redifli gazelinde şâir, kâinattaki nizamın küllî irâdenin tasarrufunda olduğu fikrini tekrar ele alır.

Sanma gerdûn çenber-i devr-i zamânı döndürür

Bir yed-i kudret bu dolâb-ı cihânı döndürür (s.196)

Sanma dünya (felek) zaman (devrinin) çemberini döndürür, Bir kudret eli cihânın dolabını döndürür.

Ziya Paşa, kainattaki nizamın dünyanın hareketiyle sağlanıyormuş gibi görünse de aslında her şeyin Allah'ın irâdesi ile gerçekleştiği düşüncesindedir.

1.3. Kader – Kazâ

Ziyâ Paşa, insanın hürriyetini trajik bir bakışla ele aldığı şiirlerinde çoğu kez nihâî bir merhale olarak “kader”e ulaşır. Karşılaşılan problemler, yaşanan olumsuzluklar ve hayatın psikolojik ve tecrübî ârizaları, hep aynı noktayı işaret eder: Kader. Farklı zaman ve iklimlerde, akış rejiminde büyük değişiklikler görülen bir nehir gibidir, Paşa. Kaynağından itibaren kendi yatağında akar ve tabiatla (ki bazen tabiat, Ali Paşa'nın şahsında siyasî iradedir) mücadeleyi elden bırakmaz. Fakat her nehir bir durgun suda son bulur. Ziya Paşa için durgun su kaderdir. Yaşadığı olumsuzlukları bir çırpıda kenara bırakan şâir, huzura kavuşur.

Kader meselesinde Ziya Paşa'yı tedirgin eden, güvensizlik hissinden beslenen kötümser anlayışının tesiriyle duçar olduğu belâları; kendi tercihlerine dayanan fiillerden kaynaklandığı zamanlarda bile ilâhî irâdenin onayı doğrultusunda ortaya çıktığı düşüncesine sahip olmasıdır.

Şâirin hayatında, önemli dönüm noktalarından ilki, 1855 yılında mabeyn kâtipliğine tâyin edilmesidir. Bu hadisede, hayatının son yıllarında kendisinin de söylemiş olduğu gibi Mustafa Reşid Paşa'nın yardımı büyüktür.⁴² Yaklaşık on beş yıl süren kalem memuriyetinden sonra Osmanlı Devleti'nin üst seviyedeki bürokratları ile yakın ilişkiler kurabilecek bir göreve getirilmek Ziya Paşa'ya, büyük emeller besleyebilmek imkânını hazırlar. Şairin mizacını ve dolayısıyla şiirlerini anlayabilmek için şâirdeki "emel" ve "hırs" hassaları üzerinde durmayı faydalı buluyoruz.

Ziya Paşa'daki ihtirasın ilk izlerini şiir sahasında görürüz. Harâbât Mukaddimesi'nde "Hırsımda bekâ-yı nâme çokdur"(H.M. s.6) diyecek olan şair, isminin kalıcı olmasını, yazdığı şiirleriyle gerçekleştirmek ister. Fakat eleştirilmeye tahammülü yoktur. Kendisine yöneltilen "ta'ne"ye karşı hemen savunmaya geçer: "Kim şi'rime atsa ta'ne tâşı / Uğrardı benimle derde bâşı" (H.M. s.4) Ziya Paşa'da ihtiras kini doğurur. Ve kin, çoğu kez hiciv olarak kendisini gösterir: "Hicv idi muârıza cevâbım" (H.M. s.4) Bu hâlin en güzel örneğini, Âlî Paşa ile giriştiği mücadelesinde göreceğiz.

Genç şâirdeki ihtiras ileriki yıllarda, ikbâl endişesiyle yükselme arzusunu da ortaya çıkarır.⁴³ Şâir olarak bulunduğu muhitte sivrilen Ziya Paşa, yüksek memuriyetler için emel beslemeye başlar. 1267 yılında Reşid Paşa'ya iki bî-nukat kaside sunar. Klâsik şiirdeki maharetini de gösteren bu manzumelerin ikincisinde -Cemâziye'l-âhire ayına ait olan kasidesinde-, Reşid Paşa'nın atâ ve keremiyle bütün emel sahiplerine

⁴² " – Epeyce zahmet çektim ama, bizim kasideler işe yaradı. O vakit sadaret mektupçusu bulunan Mahmut Nedim Paşa'nın delâleti ve Reşit Paşa'nın tavassutu ile mabeyn kitabetine tayin edildim..." Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992.s.101

⁴³ Şerif Mardin, Tanzimat devrinin genç memurlarındaki yükselme arzusuna şu şekilde temas eder: "...Gerçekten, daha yüksek ve iyi maaşlı amirlerinin beceriksizliklerine şahit olan Bâb-ı Âlî'nin birçok memuru, terfi ettirilmeyi asla umamazdı. Bu devlet memurlarının şikayet etmek için sebepleri bulunmasına karşılık, şikayet konularının ortaya çıkardığı kızgınlığı çözümlenmiş çözümlerinin güçlüğünün sebebi, 1850'lerin ve 1860'ların başlarından beri söz konusu şikayetlerin, bu insanların fiili kötü durumlarıyla pek ilgisi bulunmayan bir hiddetle ifade edilmesiydi. Öfkeden alkolizme, sağlığın kaybına ve ölüme doğru doğal gidişlerin tanıklık ettiği Tanzimat'ın sosyal mekanizmasına yakalanmış kişilerin çoğu tarafından henüz gerçek bir çaresizlik hissedilmekteydi. Akla ilk gelen örnek, eski şair bürokrat dostlarının bazıları tarafından sürüklendiği alkolizmden sadrazam Edhem Paşa aracılığıyla kurtarılan Ziyâ Paşa'nın durumudur. Bu yüzden "beklenti düzeyinde artış" terimi, psikolojik iklimi tasvir etmek için çok elverişli gözüktüyör. Bu kederli hâlin sebepleri hâlâ meçhuldür; fakat modern dünyadaki haberleşmenin önemini farkına varıştan ortaya çıkmış olmalıdır..." Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (çev: Mümtaz'er Türköne / Fahri Unan – İrfan Erdoğan), İletişim yay., 4. Baskı, İstanbul:2003. s.142

nasiplerini verirken kendisinin talihi yüzünden emel ve merâmına ulaşamadığını söyler. Bu beyit aynı zamanda şâirin, talih karşısındaki ilk şikâyetidir.

Âh her demde olur hisse dile hemm ü elem
Her emel-dâra ‘ata vü keremindir eshâm

Olmada kâm-i dil-i âlem elinle hâsıl
Tâli’im olsa husûle gelir âmâl ü merâm (s.38)

Talihsizliği dolayısıyla emellerine kavuşamadığını söyleyen şair, yukarıdaki beyitlerin devamında; bazen gönlüme üzüntünün vehimleri o kadar fazla gelir ki talihimde ölümüne dair hükümler ararım, der. Bu beyit bize Paşa’daki yükselme arzusunun ne kadar fazla olduğunu da göstermektedir:

Gâh ol denlü gelir gönlüme evhâm-ı melâl
Tâli’imde ararım mergime dair ahkâm(s.38)

Ziya Paşa, 1268 tarihli bahariyye ve şitaiyyesini Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey’e sunmuştur. Klasik kaside formunda teşkil ettiği manzumelerinde şair, memdûhunu kalıplaşmış sözlerle över. Şitâiyyesinin tegazzül kısmında sözü feleğe getirerek şikâyet kapısını aralayan şair, irfan sahiplerinin mihnet içinde yaşarken nâdânların safa sürmesinden bahsederek kendi durumuna işaret eder. Daha sonra kaleme alınan şiirlerinde de görülecek olan bu şikâyet, Klâsik şiirde bütün kötü hadiselerin müsebbibi olarak görülen feleğe yönelmiştir.

Olursa afvın ammâ çerh-i dîn-ı süfle-perverden
Biraz bahs eyleyim de’b-i kadîm-i şâirân üzre

Felek bir katre zehri çok görür erbâb-ı irfâna
Çeker nâdânlar rıtl-ı girân rıtl-ı girân üzre

Olur bâlâ-nişîn-i şâh-ı rif’at gül gibi nâdân
Benim ömrüm geçer mânend-i bülbül figân üzre

Eder bir har-nijâdı şehsüvâr-ı âlem-i ikbâl
Yıkar görse beni bir esb-i güsiste inân üzre (s.52)

Gönlünü mihnet katarlarının uğrak yerine benzetmesi ve ümit goncasının daha açmadan yeis sonbaharıyla solmasından söz etmesi, Paşa'daki ümitsizlik hâlinin devam ettiğini gösterir.

Dilim bender-geh-i aktâr-ı mihnet eylemiş gûyâ
Çeker iklim-i gamdan kârbânlar kârbânlar üzre

Hazân-ı ye's ile oldu perişân gonce-i ümmîd
Yatur pejmürde hâk-i şûre-i zıll ü hevân üzre (s.53)

Hâriciyye müsteşarı Mahmûd Nedim Bey'in "Tefekkür etmeli de bu cihâna bir gelişi / Gidermeli kederi bakmalı safâya kişi" matla'ını tesdîs ettiği 1271 tarihli manzumesinde şair, insân irâdesinin hükmünü icrâ edemediği, doğum ve ölüm hadiselerinin üzerinde durur.

Bakılsa çeşm-i hakîkatle zerre râhatı yok
Cihânı öyle hayâl etmeli ki mihneti yok
Gelince gitmemenin bâ-husus sûreti yok
Bu bir gidiş ki anın ihtimâl-i avdeti yok (s.169)

Şâir, insanın cihana gelmede hiç bir iradesi olmadığı gibi öldükten sonra da geri dönmesinin mümkün olmadığını, söyler. Doğum ve ölüm gibi hadiselerde, insanın yapacağı hiç bir şey yoktur. Bu tür hâller tamamıyla kendi irâdesinin dışında ve ilâhî irâdenin tasarrufundadır.

Ziya Paşa'nın mabeyn kâtipliğine başladığı sıralarda kaleme alınan ve 1276 tarihli meşhur terci'bendinin de ilk beyti olan "Bu kâr-gâh-ı sun' aceb dershânedir /

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedir” fikri etrafında toplanan 1272 tarihli tercî'bendi⁴⁴, felsefî problemlerin bir nizam dâhilinde ele alındığı ilk manzumesidir.

Âlem hayâl-hâne-i hikmet-feşânedir
Kevn ü fesâd şîve-i hükm-i zamânedir
Hestî ve nistî-i cihân hep bahânedir
Mecmû'a-ı dü-kevn serâser fesânedir (s.147)

Âlemi insanlar için hikmetler saçan bir hayal evi gibi gören şair; olma ve bozulmanın zamâne hükmü, cihanın varlığının ve yokluğunun bahâne, iki oluşun (var ve yok olma) baştan başa efsane olduğunu söyleyerek insanın ilâhî irâdenin hükümlerinden bağımsız bulunmadığını ve varlık ile yokluğun zâhirî olduğunu vurgular. İnsan için yapılacak şey, bu kâinat tablosundan hikmetler çıkararak hakikati kavramaktır.

Ber-muktezâ-yı şîve-i ahkâm-ı rûzgâr
Her nev' ü cins bir cereyân üzre bî-karâr
Mebde' Ziyâ ayân ü me'âd ise âşikâr
Yokdur dirîğ gelmede gitmekte ihtiyâr (s.150)

Zaman hükümlerinin şîvesinin gereği üzere her tür ve cins bir cereyân içinde kararsızdır. Ziyâ evvel (önce) meydanda ve son bellidir ve asla, insanın dünyaya geliş ve dünyadan gidişte bir seçimi yoktur.

Dünyaya gelişte olmadığı gibi buradan ayrılmakta da ihtiyârı olmayan insan, zamanın hükümleri gereğince yaşamaktadır. Paşa bu beytinde, her şeyin Allah'ın takdiri istikametinde meydana geldiğini ve başı-sonu belli olan bir hayatta bu daireden çıkılamayacağını, ifade etmektedir.

Ziyâ Paşa'nın şiirleri içinde ayrı bir yeri olan 1276 tarihli meşhûr tercî'-bendinde, felsefî huzursuzluğun manzûmenin bütününe yayıldığı görülür. Saray kâtibi

---

⁴⁴ Bu manzumeyle ilgili Süleyman Nazif, şöyle bir açıklamada bulunur: “Bu tercî'-bendi Ziya Paşa (Harâbât)ın ikinci cildine (Tercî'-bendin matla'ını şerh yolunda tesdîsdir) ser-nâmesiyle idhâl etmiş ise de, bu müseddes tercî'in zamân-ı inşâdı diğer meşhûr tercî'bendin tanzîminden dört sene mukaddem olduğu divânında bi'z-zât kendi kalemiyle terkîm edilmiş târihlerden anlaşılıyor. (Harâbât)a bu sûretle geçmesi ya bir hâfıza hatasından, yâhud bi'l-âhire şu sûreti hoş görmesinden münba'isdir. Tercî'-bendin matla'ını diğer beyitlerinden dört sene evvel inşâd ve müseddes şeklinde diğer bir manzûmesine tercî' beyti ittihâz edildiği ayânen görülüyor.” Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.288-9

olarak memuriyetine devam eden şair otuz yaşlarındadır. Her hangi bir siyâsî mücadelenin içinde olmadığı gibi, Âlî ve Fuad Paşalarla da çekişme içinde değildir. Yani sosyal ve siyasî problemlerin, şiire büyük bir tesiri olmadığını söyleyebiliriz.⁴⁵ Aynı zamanda manzumenin bir süreç içinde ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Yukarıda da değindiğimiz 1271 tarihli müseddesi, Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü üzerine kaleme aldığı mersiyesi ve bu iki manzumeden daha evvel bir tarihte yazılan “zuhûr” redifli gazeli; insan irâdesi ekseninde ele alınışları yönüyle terci’bendi hazırlayan şiirler olmuştur. Bu manzumelerde ele alınan mevzular bir bütün olarak bir plân dahilinde işlenmiştir. İsmail Habib’in de belirttiği gibi şiir terci’-hânesi olan “Subhâne men tahayyere fî sun’ihi’l-ukûl / Subhâne men bi-kudretihî ya’cüzü’l-fuhûl” beyti etrafında toplanır.⁴⁶ Bentlerde ele aldığı meseleler ile yaratıcının kudreti karşısında hayrete düşen şair, bu beyti ile sanki secdeye kapanır.

Birinci bentte şair, bakışlarını kâinata çevirerek işleyen nizamın mükemmelliği karşısında hayret duyar. Kudret sahibi yaratıcının iradesinin hâkim olduğu âlemde, onun isteği dışında hiç bir şeyin var olmasının mümkün olmadığını gören şair, pesimizme sürüklenir. Bu sürüklenişten, bağlama beytine tutunarak kurtulmaya çalışır.

Bu kâr-gâh-ı sun’ acerb dershânedir

Her nakş bir kitâb-ı ledünden nişânedir

Bu âlem (yapışların işyeri, sanat atölyesi) şaşılacak dershânedir, her nakış, motif (görünen şey) ledün kitabından bir izdir.

⁴⁵ Tanpınar’ın bu husustaki tespiti şu şekildedir: “Dikkate değer bir nokta da «terci-i bendin huzursuzluğunda ve insan talihi karşısındaki kötümser durumunda, Paşa’nın hayatının bildiğimiz arızalarının hiç bir tesiri olmamasıdır.” Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s. 314

⁴⁶ “Manzumenin bütün siklet merkezi ve esas mihverî bendleri bağlayan ve Hâlikin kudretine, san’atinin azametine hayret ifade eden beytte toplanıyor. Aynı kurnaya dökülen on iki musluklu bir çeşme gibi bu manzumenin on iki bendinden akan bütün fikirler o tek beyte dökülmektedir.” İsmail Habib (Sevük), Tanzimattan Beri I - Edebiyat Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul 1942. s.44

Şunu da ekleyelim ki terci’-bend nazım şeklinin yapı yönüyle bu duruma imkân sağlayacak nitelikte olduğunu dikkatlerden kaçırmamak gerekir:

“Terci’-bend ve terkiib-bend, geniş hacim isteyen konulara cevap verebilen çerçevesi ve kompozisyon bakımından sağladığı bazı teknik imkânlarla diğer nazım şekilleri içinde imtiyazlı bir mevkiye sahiptir. Bundan dolayı geniş bir zeminde alınıp geliştirilmeyi gerektiren, gazel ve kasidede ifade edildiği vakit darlık ve kafiyece de monotonluğa düşecek çapta olan duygu ve düşüncelerin meydana getirdiği konuların ifadesi için bu ikisi özellikle müracaat edilen birer şekil olmuştur.

Terci’de bütün bendlerin, sonlarında “leit-motif” gibi kendini tekrarlayan ve manzumeyi muayyen aralıklarla devamlı surette bir ana fikir veya bir esas tasavvur yahut bir temel duygu etrafında toplayan vâsita beytine yönelik oluşu, terkiibde ise bendden bende değişen vâsita beyitlerinin, söylenenlere her bendin sonunda değişik bir bakış veya hüküm getirmesi, muhtevaya diğer nazım şekillerinde olmayan bir tesirlilik ve farklılık katar.” Ömer Faruk Akün, “Divân Edebiyatı”, TDVİA, C.9, İstanbul:1994. s.411-2

Manzumeye, kâinatın insanların hakikati kavraması için bir dersâne hükmünde olduğunu söyleyerek başlayan Paşa, her şeyin Allah'ın bilgisi dahilinde olduğu ve bu yönüyle de onun varlığından, hikmetinden izler taşıdığı düşüncesindedir.

Gerdûn âsiyâb-ı felâket-medârdır

Gûyâ içinde âdem-i âvâre dânedir (s.121)

Dünya felâket eksenli (felaket mili etrafında dönen)⁴⁷ bir değirmendir, sanki içinde başıboş insan da (ezilecek) tanedir.

Felaket⁴⁸ kelimesi “felek”ten türetilmiştir. Şair iştikak sanatından yararlanarak felâketin felekten kaynaklandığına işaret eder. Kader karşısında insanın, hiç bir iradesinin olmadığı gibi sadece olumsuzluklara ma'ruz kalacağı düşüncesi Ziya Paşa'daki bedbînliği derinleştirecektir. Ayrıca bu beytin kaynağını, şairin çocukluk yıllarında lâlası Ömer Efendi ile değirmende buğday öğütürken aralarında geçen konuşmada bulabiliriz.

Mânend-i dîv beççelerin iltikâm eder

Köhne ribât-ı dehr aceb âşiyânedir

Köhne dünya konağı şaşılacak bir yuvadır ki dev gibi kendi çocuklarını yiyor.

Dünya, hayata getirdiği çocuklarını toprağa gömdüğü için, kendi çocuklarını yiyen bir deve benzetilir.⁴⁹ Ziya Paşa'yı kaderle karşı karşıya getiren mevzu', bilhassa ölümdür.

Tahkîk olunsa nakş-ı temâsîl-i kâinât

Yâ hâb u hayâl yâhud fesânedir

Kâinât tablosunun nakışları (renkleri) araştırılsa, ya rüyâ ve hayâl ya da efsânedir.

⁴⁷ Mehmet Kaplan “kâinat mili” tabirini kullanır. Bkz. Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri I, Dergâh yay., 15. Baskı, İstanbul:1999. s.60

⁴⁸ “«Felek»den müştak arb. Bir kelime gibi kullanılıyorsa da, arabî olmayup uydurma ve yanlış bir lügatdir.” Şemseddin Sâmî, Kâmus-ı Türkî, Alfa yay., İstanbul:1998. s.1004

⁴⁹ Ziyâ Paşa'nın dile getirdiği bu düşünce, şark şiirinin eskimeyen mevzûdudur ki Hasan Basrî, Hâlife Abdülmelik'e yazdığı kaderle ilgili mektubunda bu düşünceyi eleştirir: “Meselâ, Arap şairi şöyle demiştir:

Zamanın harap etmesi için bina yapılması gibi,

Anneler de yavrularını ölüm için beslerler.

Burada şair, çocukların sonunun ölüm, binaların sonunun da harabiyet olduğunu bildiriyor. Halbuki yavrular, ölüm için değil beka için beslenirler; mezkenler de harap olmaları için değil, mamur kalmaları için yapılırlar.” Lütfi Doğan-Yaşar Kutluay, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan'a Mektubu”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:3-4, Ankara:1954. s.80-1

Yine ölüm fikrinden beslenen bu beyitte, dünyada görünen her şeyin bir rüyâ ve hayâl ya da sihirli bir hikâyeden ibaret olduğu söylenilir. Sonunda ölüm olan bir hayat Paşa'ya göre “masal”dan başka bir şey değildir.

Müncer olur umûr-ı cihân bir nihâyete

Sayfın şitâyâ meyli bahârın hazânedir

Cihânın işleri bir sona (doğru) sürüklenir (akar); yazın meyli kışa baharın ise sonbaharadır.

Her şey kendi nihayetine sürüklenir diyerek Paşa, hiç bir şeyin sâbit kalmadığı gibi bâki de olmadığını ifade eder. Beyitte, açıkça dile getirilmese de her şeyin bir “kader” üzere hareket ettiği ve bunu değiştirmenin mümkün olmadığına imâ vardır. Yazdan sonra kışın gelmesi ne kadar muhakkaksa, kıştan sonra da yazın gelmesi o kadar muhakkaktır.⁵⁰ Fakat şair, bu durumu menfî tarafından düşünmek ister. Mehmet Kaplan da,

“ Nikbin bir insan bu nizamı tersine de okuyabilir. Fakat birbirinden ayrı dört mevsimi ile tabiat, ne nikbinlere, ne bedbinlere hak verir. Eğer mevsimleri ölçü alacak olursak, tabiatın nizamı ne tamamiyle kötü ne de tamamiyle iyidir. O her an iyiden kötüye, kötüden iyiye geçer.”⁵¹

diyerek bu duruma işaret eder.

Yokdur siper bu kubbe-i firûze-fâmda

Zerrât cümle tîr-i kazâyâ nişânedir (s.121)

Bu firûze (mavi) renkli kubbede bir siper (korunak) yoktur, zerreler bütün kazâ oklarına hedefdir.

Allah'ın takdîrinin vuku' bulmasını önleyecek hiç bir engel yoktur diyen şair, kaderin (yeryüzünde) meydana gelmesini ifade eden kazâ kavramını menfî yönüyle ele alıyor. Klâsik şiirde “kazâ” ile ilgili olarak “tîr-i kazâ”, “hançer-i kazâ”, “tîğ-i kazâ”, “seng-i kazâ” gibi tabirlere sıkça rastlanır ki bu ifadeler meselenin menfî yönleriyle ele alındığını göstermeye yeter.⁵² Ziya Paşa da bu beytinde, ilahî irâdeyi bir avcı, insanı ise bir av olarak gösterir. Avın avcıdan kurtulma ihtimali yoktur. İnsan, ilahî irade ya da kaderi, çoğu kez; istenilmeyen durumlarda hatırlar. Bir ölüm, bir ayrılık, bir deprem,

⁵⁰ Paşanın yazdan sonra sonbahar, kıştan sonra baharın geldiğini ifade etmek yerine yazdan sonra kışın, bahardan sonra sonbaharın geldiğini dile getirmesi mevsimler arasından keskin bir tezada işaret etmek içindir.

⁵¹ Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri I, Dergâh yay., 15. Baskı, İstanbul:1999. S.61

⁵² Ziyâ Paşa'nın terci'-bendinin sekizinci bendinde, tîğ-i kazâ ifadesine rastlamaktayız. “Te'sir-i semle eyledi Sıddik irtihâl / oldu şehid-i tîğ-i kazâ âkıbet Ömer” Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.129 Ayrıca bkz. İskender Pala, Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, Ötüken yay., İstanbul:1998. s.234-5

bir yangın hadisesi insana kendi iradesi dışında kâinâtı çepeçevre kuşatan bir irade olduğunu kuvvetle hissettirir. Fakat kazanılan bir başarı ya da yüz akıyla içinden çıkan bir iş, aynı kuvvetle ilahî iradeyi hatırlatmaz. Bu psikolojik bir haldir. İnsan iyi fiilleri, kötü fiillere göre daha fazla sahiplenmeye meyyâldir.⁵³

Asl-ı murâd hükm-i ezel bulmadır vücûd

Zahirdeki savâb u hatâ hep bahânedir

İrâde olunan şeyin (yapılan işlerin) aslı ezel(deki) hükmün vücut bulmasıdır, görünüşteki doğru ve yanlış hep bahanedir.

İnsanların irâde ettikleri şeylerin aslına bakılacak olursa bunlar, Allah tarafından ezelde takdir edilenin vukû' bulmasından başka bir şey değildir. Zâhirde onları hata veya doğru diye değerlendirmek, sanki insanların bizzat isteyip yapmaları imiş gibi kabul etmeleri için asılsız bir sebeptir. Şâir, kulun irâdesini göz ardı ederek her şeyi Allah'ın ezeli hükmüne bağlar.⁵⁴

Bir fâ'ilin meâsiridir cümle hâdisât

Ne iktizâ-yı çerh ü ne hükm-i zemânedir

İrâde kısmında değerlendirilen bu beyit, yukarıdaki beyti teyit eder mahiyettedir.

Subhâne men tahayyere fî sun'ihî'l-ukûl

Subhâne men bi-kudrethî ya'cüzü'l-fuhûl (s.122)

Manzumenin terci-hânesi olan bu beyitle şâir, bütün bent boyunca sıraladığı ifrat sayılabilecek sözlerden arınmaya çalışır. Sanki "Sürç-i lisân ettikse afv ola" diyerek ifadelerine çeki düzen verir. En önemlisi de kendisini bu soruları sormaya iten "akıl"ın, Allah'ın yarattıkları karşısında âciz kaldığını söyleyerek, dile getirilenlerin itikâdî bir telakki olmayıp, bir his ve fikir dalgalanmasından ibaret olduğu izhâr edilir.

⁵³ "Kur'an'da da işâret buyurulduğu gibi, insanların çoğunda şöyle bir huy ardır. İnsan, başarılarının, gerçekleştirdikleri iyiliklerin kaynağını kendisinde bulur; ama başarısızlıklarına, kötülüklerine pek sahip çıkmaz. Onları birilerine bir yerlere yüklemek ister; kör talihtir, *dehr*'dir (zamandır), felektir, cinler ve şeytanlardır, yahut cinlerin ve şeytanların görevlerini yüklenmiş kişiler ve topluluklardır, hep kötülükleri, felaketleri, belâları, musibetleri getiren. Bu fertler için olduğu kadar toplumlar için de böyledir." Mehmet S. Aydın, "Mevlâna'da İrâde Hürriyeti", İslâm Felsefesi Yazıları: Makaleler 2, Ufuk Kitapları, İstanbul:2000. s.96

⁵⁴ Kaya Bilgegil bu beyti, Ziyâ Paşa'daki Cebriyyeci anlayışa işâret etmek üzere kullanır: "Aynı itikadı (Cebriyye) Ziya Paşa'da da görmek mümkün" M. Kaya Bilgegil, Abdülhak Hâmid'in Şiirlerinde Ledünni Meselelerden Allah I, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yay. (Osman Yalçın Matbaası), İstanbul:1959. s.26

Bu beyte ilişkin Ziya Paşa'nın söyledikleri⁵⁵, öncelikle vâsıta beytinin bulunup sonrasında bentlerin kaleme alındığını düşündürmektedir. Bilhassa gökyüzündeki nizâmı ele alan ikinci bent, yeryüzüne bakışların çevrildiği üçüncü bent, hayvanlar arasındaki mücadeleye değinilen dördüncü bent ve peygamberler ile din büyüklerinin çektiği ıstırapları sıralandığı sekizinci bent; şiirin yapısında olan tesâdüfliğe imkân tanımayacak kadar plânlanmıştır. Buradan hareketle Mevlânâ'nın “pergel”i gibi, “Subhâne men tahayyere fî sun'îhi'l-ukûl / Subhâne men bi-kudrethî ya'cüzü'l-fuhûl” beytini sâbit ayak yapan şâir, diğer ayağıyla olabildiğince geniş dâireler çizmekten geri durmaz. Aynı manzume içinde birbiriyle tezat teşkil eden fikirlerin, başka bir şekilde izahının yapılması mümkün değildir.

Yedinci bent, manzumenin fikrî yönden en hareketli kısmıdır. Klasik şiirde pek karşılaşmadığımız bir şekilde Allah'a sorular tevcîh edildiği görülür.⁵⁶ Fakat sorularını cevap bekleyen birisi olarak sormaz. İsteddiği istifhâm sanatının imkânlarından yararlanarak “hayret”ini izhâr etmektedir. Aslında soruların cevabı Paşa'da mevcuttur. Nitekim soruları takip eden beyitlerde şairin mukayeseye girişip bir hükme ulaşması da bunu gösterir.

Yâ Rab nedir bu dehrde her merd-i zû-fünûn

Olmuş belâ-yı akl ile ârâmdan masûn

Yâ Rab nedendir bu dünyada her ilim sahibi insan, akıl belâsı ile rahatlıktan mahrumdur.

Yârab niçün bu arsada her şahs-ı ârifin

Mikdâr-ı fazlına göre derdi olur füzûn (s.127)

Yâ Rab niçin bu yeryüzünde her ârif kişinin, faziletinin ölçüsünde derdi fazla olur.

⁵⁵ «Mehtaplı bir gecede evimin bahçesindeyim. Etraf sessiz ve sadasızdı. Tek başıma bahçede dolaşıyordum. Birden bire bu beyit sanih oldu. Sonra, *Harabat*'ı tertip ederken bu beyit hakkında şüpheye düştüm.

Acaba dedim, bunu bir mecmuada gördüm de aklımda mı kaldı, sonra farkına varmadan hatırlayıverdim. Sırf bu şüpheyi izale etmek için pek çok eser-i arabiyeyi gözden geçirdim. Ve nihayet şüphem zail oldu...» Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.97

⁵⁶ “Ziyâ Paşa kendi kendine bir sürü sualler sorar. Fakat bunlara akli ile hiç bir cevap bulamaz. Âdeta her şey ona abes gibi görünür. Fakat o abesi kabul etmektense aklın anlama kuvvetinden şüphe eder. Anlama kuvvetinin iflâsı hayret halini doğurur. Neticede, Paşa, hayret merhalesinden imana erişir gibi görünse de, manzumenin bütünü onun bu merhalede asılı kaldığını gösterir. Hâmid'de hayret, hayranlık halini alır. Yunus Emre hayranlığın ötesinde insanı ve kâinâtı yakan aşkın bulunduğunu söyler. Ziya Paşa'da ne hayranlık, ne de aşk vardır. *Tercî-i bend'* de baştan sona kadar varlığı dikkatle temaşa ve ondan doğan hayret ve aciz duygusu hâkimdir. Bu bakımdan manzume bir bütünlük gösterir.” Mehmet Kaplan, Şiir Tahlilleri I, Dergâh yay., 15. Baskı, İstanbul:1999. s.59-60

Her kangı sūya atf-ı nigâh etse bî-huzûr

Her kangı şey'e sarf-ı hayâl etse akli dūn

Hangi tarafa bakışlarını yöneltse huzursuz, her hangi bir şeyi düşünse akli acizdir.

Mümkün midir hakikat-ı eşyâyı vezn ü derk

Mîzân-ı akla dirhem-i ta'dil iken zünûn

Eşyanın (varlıkların) hakikatini ölçmek ve idrâk etmek mümkün müdür, akıl terazisinin ölçü birimi zanlar iken?

Bilmem ki muktezâ-yı nizâm-ı cihân mıdır

Dâ'im cihânda câhil olur mes'adet-nümûn

Bilmem ki (bu) dünya düzeninin gereği midir? Daima cihanda cahiller mesûd görünür.

Nâdânı kâm-perver eder tâli'-i bülend

Ehl-i kemâli sâil eder baht-ı vâj-gûn (s.128)⁵⁷

Şair, aklının kavrayamadığı soruları sıraladıktan sonra, âcizlik hissi içinde çıkış yolu olarak talih kapısına yönelir. Yüksek tâlih, nâdân'ın murat beslemesini sağlarken kemâl sahibini "baht-ı vajgûn" dilenci etmektedir.

Ziya Paşa'nın hayatının diğer bir önemli devresi, saraydaki görevinden uzaklaştırılması ile başlar. Abdülmecid'in tahtta bulunduğu esnada saray katipliğine başlayan şair, 1861 yılında cülûs eden Abülazîz'e kasideleler sunarak yeni padişahın ilgisini celb eder. Bu ilgi, Ziya Paşa'daki yükselme hırsını körükleyerek Mustafa Reşid Paşa'nın (1858) ölümünden sonra, devlet idaresini dönüşümlü olarak ellerinde bulduran Âli ve Fuad Paşa'larla iktidar mücadelesine sürükleyecektir. Bir yandan padişahı, Âli Paşa'dan soğutmaya çalışırken diğer yandan Fuad Paşa hakkında

⁵⁷Ziyâ Paşa, Emil tercümesinin mukaddimesinde de bu meseleye temas eder: "...dünyâda ne kadar hakîm ya'ni senin, benim gibi avâm-ı nâs derecesinden ilerü düşünür; ve bilir; ve anlar gibi adamlar gelmiş ise hep bu ahlâk sebebiyle menfûr-ı âlem olmuşlardır; Sokrat, Eflâtun, Çiseron, İbn-i Sinâ, İbnü'r-Rüşd, İmâm Gazzâlî ve daha anlar gibi isimlerini zîver-i sahâ'if-i kıyâm ve âsâr-ı akliyyeleriyle kıyâmete dek nev'-i beşere tahmîl-i minnet ve en'âm eden fuzâlâdan hangisi huzûr ve râhatla ömür geçirdi? Ve hangisinin eyyâm-ı hayâtında kadr ü kıymetine göre mu'âmele olundu. Ya bunun sebebi nedir?

Sebebi âşikârdır avâma benzemeyişleridir." Ziyâ Paşa, Jan Jak Russo (Ziyâ Bey Merhûmun Emil Mukaddimesinden – Hitâm), (nâşir: Ebuzziyâ Tevfik), Mecmu'a-i Ebuzziyâ, s.16 (Fî gurre-i Cemâziye'l-evvel), İstanbul:1298. 487-8

şitayişlerde bulunan şair⁵⁸, Âli Paşa'ya karşı Fuad Paşa'yı iltizam eder. Amacı Âli Paşa'yı saf dışı bırakarak Fuad Paşa ile beraber hareket etmektir. Fakat Fuad Paşa, Ziya Paşa'nın bu tasavvuruna “delilik” gözüyle bakar. Bundan sonraki süreç şairin saraydan uzaklaştırılması ile sonuçlanır.

Ziya Paşa'nın, Sultan Abdülaziz nezdinde mühim bir yeri vardı. Paşa'ya böylesi bir mücadeleye girişme cesâreti veren de budur. Aksi takdirde düşük dereceli bir memurun çevresi⁵⁹ ile birlikte iktidarı ellerinde bulunduran kişilere karşı bir harekete geçmesi düşünülemez. Şairin - Sultan Abdülmecid zamanında saraya girdiği halde - Abdülmecid için yazılmış tek bir kasidesi dahi yoktur. İki tarih manzumesi⁶⁰ ile Fihrist-i Şâhân-ı Âl-i Osmân manzumeleri dışında Sultan Abdülmecid'in ismine rastlanmadığı halde; Sultan Abdülazîz, defalarca açık ve gizli bir şekilde Paşa'nın şiirlerinde yer bulur.

Ziya Paşa ile Abdülaziz arasındaki bu yakınlık, bize Klâsik şiirimizdeki sevgili-âşık ilişkisini hatırlatmaktadır. Tanpınar'ın “saray” istiâresi etrafında ele aldığı bu aşk, Ziya Paşa'nın trajedisini hazırlayacaktır. İlgisini çektiği padişahın gösterdiği yakınlıkla ikbâl ümitleri besleyen şair, padişaha “nâz u niyâz”da bulunarak emellerini gerçekleştirmek ister. Fakat arada, ağyâr (Âli Paşa ve çevresi) vardır. Padişah arada ağyâr olmasa şaire, ikbâl kapılarını açacak gibi davranır. Fakat aynı padişah, aşğın (şair) ağyardan şikâyetini ağyara yetiştirmekte gecikmez.⁶¹ Ağyar ile ettiği “kavga”dan mağlup olarak ayrılan âşık, sevgilinin gösterdiği küçük ilgilerle ümidini korumaya çalışır. Âşğın, 1875 yılına kadar da sevgiliden ümit kesmeyeceğini göreceğiz.

Zabtiye Müsteşarlığı ile saraydan uzaklaştırılan şair, bu görevinde sadece on üç gün kalabilir. Bundan sonra özür beyan ederek⁶² gitmediği bir Atina sefirliği

⁵⁸ Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şâirleri, MEB yay., İstanbul:1969. s.1986; M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.31

⁵⁹ Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa ile Yusuf Kâmil Paşa da çoğu kez Âli ve Fuad Paşalarla ortak hareket ederler.

⁶⁰ Külliyyât-ı Ziyâ Paşa'daki ilgili iki manzûme: Çatana Muhârebesi'nde Âsâkir-i Mansûre-i Şâhâne'nin Muzaffer Olduklarına Târihdîr (s.88-90), Sivastopol Tersânesi'nin Fethine Târihdîr (s.90-92)

⁶¹ Nâzım Paşa hâtıralarında -Ziya Paşa'dan naklen-, şairin sadrazam Âli Paşa'nın “memlekete ettiği fenâlıklar” hakkında söylediklerini, padişahınemen Âli Paşa'ya yetiştirdiğinden bahseder. Bkz. Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.26-7 Aynı bilgiyi İbnülemin Mahmud Kemâl, farklı bir kaynaktan teyit eder. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şâirleri, MEB yay., İstanbul:1969. s.1992

⁶² Ziya Paşa Arz-ı Hâl'inde şu şekilde anlatır: “Ve ma'lûm-ı şâhâneleri olan dürlü hayâl ve desâis ile ol hizmet-i müfthirenden dûr edilerek Zabtiyye müsteşârlığına ta'yin olundum. On üç gün mürûrunda uhde-i âcizâneme Atina sefâreti tevcih buyuruldu. Ol dalâlde Yunanistan'ın ihtilâli galeyânda ve öyle bir karışıklıkda başında fes bulunan bir Osmanlı sefirinin canı emniyette olamayacağı meydânda olmağla hem nefsimi ve hem de devletin nâmûs-ı muhteremini muhafaza maksadıyla isti'fâya mecbûr oldum”. Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327. s.11-2 Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi ise “...Ziyâ Bey'in müsteşarlıktan dahi azliyle Miltiyâdi Bey'in yerine Atina sefâretine sefir nasbı icrâ olunmuş ise de, Ziyâ Bey'in hidemât-ı dâhiliyyede istihdâm emelinde bulunduğunu der-

memuriyeti vardır. 1878 yılının Receb ayında ise, Kıbrıs mutasarrıfı olur. Yaklaşık bir yıl kalacağı Kıbrıs, şair için tam bir felâket yeri olacaktır.⁶³ Bu dönemde kaleme aldığı bir gazeli, şairin içinde bulunduğu çâresizlikten kaynaklanan teessür hâlini belîğ bir şekilde gözler önüne serer. Yine bu şiirde yakın bir zamana kadar padişahın gözdesi olarak büyük ikbâl ümitleriyle yaşayan şairin, Kıbrıs gibi gözlerden uzak bir yerde eski günlere olan özlemini de görmekteyiz. Ay yüzlü sevgiliden ayrıldığı için kanlı gözyaşları döken âşık, simsiyah bir gecenin ortasında sabahın olmasını bekler. “Canân” a “çerâğ-ı bezm” olan şâir, şimdi onun ayrılığıyla mum gibi hasret ateşiyle erimektedir. Paşa, içinde bulunduğu durumdan, ancak Sultan Abdülazîz’in (canân) lûtfuyla kurtarılacağını düşünür.

Döker çeşmim gibi bir mâh-rû hicriyle kan ey subh
Değildir her şafak bî-hûde pür-hûn âsümân ey subh

Eritdi cism-i zârım âteş-i hasret misâl-i şem’
Çerâğ-ı bezm idim cânâne ben de bir zemân ey subh

Enîs-i gam-küsârım sensin ancak şâm-ı gurbetde
Yeter hicrân yeter Allah için olsun amân ey subh

Bulurlar tesliyet senden garîbân-ı şeb-i hasret
Bu haslet sıdkına yetmez mi her günde nişân ey subh

Ziyâ-yı nâ-şekîbe ketm-i râz etmekte benzersin
Girîbân-çâk olursun çıkmaz ağzından figân ey subh (s.188)

---

miyân eylemesi üzerine .....” bu memuriyete gitmediğini söyler. 10c. Ahmed Lûtfî Efendi, Vak’a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C.X, (haz:M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1988. s.53

⁶³ 1867 yılında Londra iken Sultan Abdülazîz’e sunulmak üzere kaleme alınan “Arz-ı Hâl”inde, Kıbrıs’a tayini ve burada yaşadıkları anlatılır: “Akîbinde rütbe-i mîr-mîrânî ile uhde-i kemterâneme Kıbrıs mutasarrıflığı tevcih kılındı. Kıbrıs’ın ma’lûm olan vehâmet-i hevâsından nâşî oraya gider gitmez sıtmaya mübtelâ oldum. Ve bu illeti muahharen iki sene daha çekdim. Ve o sebeble bir bende-zâdeleri telef oldu. Ve pederim derd-i kederle menzûlen vefât etdi. Bi’l-âhire irâde-i mahsûsa-i mülûkâneleri muktezâsınca Meclis-i Vâlâ a’zâlığına me’mûr buyurularak o beliyeden halâs oldum.” Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz’in Londra’ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa’nın Arz-ı Hâli), Dersa’âdet:1327 s.12 Ayrıca Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa’nın refikasının da Kıbrıs’ta asabiye illeti ile eşîr-i firâş olduğunu kaydeder. Bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.39

Ziya Paşa'nın zihninde Kıbrıs, yaşadıkları dolayısıyla felâketle özdeşleşir. 1867 yılında Londra'da Sultan Abdülazîz'e sunmak üzere kaleme aldığı Arz-ı Hâl'inde, Avrupa'ya kaçışının sebebi olarak ikinci kez Kıbrıs'a mutasarrıf tayin edilmesini gösterir.⁶⁴ Unutmamak, Paşa'daki en belirgin mizaç hususiyetlerindedir.⁶⁵ Buna kini de eklememiz gerekir. Yaygın olarak "Rüyâ" adıyla bilinen ve Hürriyet Gazetesi'nin 68. ve 69. sayılarında neşredilen "Sultan Abdülazîz (Ziyâ Bey) (Âlî Paşa)" başlıklı yazısında Ziya Paşa, memleketin bulunduğu tehlikeli durumdan kurtulması için Âlî Paşa'ya devlet yönetiminden el çektilmesi gerektiğini Sultan Abdülazîz'e îzâh eder. Rüyânın devâmında padişah, Paşa'nın anlattıklarıyla iknâ olur ve Âlî Paşa'dan sadâret mührünün alınıp sürgün edilmesini irâde eder. Âlî Paşa'ya azil ve sürgünlüğünü bildirme görevi de Ziya Paşa'ya verilir. Şâir'in Âlî Paşa'ya Kıbrıs'a sürüldüğünü haber verdiği sahne, tam manasıyla bir intikam sahnesidir.⁶⁶ Belki de biraz daha sâde olmak

⁶⁴ "...geçen muharrem dördüncü Çarşamba günü uhde-i âcizâneme Kıbrıs mutasarrıflığı tevcih olundu. Vâkı'a bu me'mûriyyet bendelerinin endâze-i kâbiliyyetinden bâlâ bir kâlâ-yı mefharet-behâ olmağla yüzümü yerlere sürerek gitmek lâzime-i ubûdiyyet ise de tecrübe-i sâbıkanın acısı hâlâ ciğerde durduğundan bu def'a dahi gidecek olur isem ayağımla kendi mezârıma gitmiş olacağım ve gitmeyüp i'tizâr ve isti'fâ edecek olursam husemânın kuvvet ve nüfûzları ma'lûm olmağla iş reng-i âhere çevrilüp nefy tarikiyle Magosa'ya gönderilerek yine telef olacağım gözümlün önüne gelüp iki sûrette dahi mevt mukarrer olmağla ve emsâl-i mesbûka delâletiyle fırka-i ağıyârın hulâsa-i merâmları dahi bu hâlin husûlünden ibâret olup halbuki otuz sekiz yaşında düşmânlarının tatyib ve tefrîhi için bî-hûde yere cân vermek dahi istenülür şey olmadığı gibi hakikat-i hâlin arz ve beyânı için huzûr-ı feyz-nüşûr-ı şâhânelerine ruhsat-ı müsûl ise mümkün ve kâbil olmamağla bu mütâla'alar dahi esbâb-ı sâbıka ilâve olunarak bi'l-âhire diyâr-ı ecnebiyyede bir müddet ikâmetden başka nefsimde çâre-i tahlis bulamadım. Ve uhdesinde me'mûriyyet var iken firâr etdi denilmemek için mukaddemâ Kıbrıs'da çekmiş olduğum beliyâtı ta'dâd ile bir isti'fâ-nâme terkîm ve makâm-ı sadârete takdîm eyledim.

Avrupaya azîmetimi müş'irine Makâm-ı sadârete bir mektûb yazıp ba'de'l-azîme takdîm olunmak üzerinde?[üzre] bende-hânelerine bıraktım. Bu tarafa geldim. İşte Avrupa'ya gelişim dahi bu mecbûriyyete müstenîd idi." Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327 s.22-3

⁶⁵ Tanpınar Ziyâ Paşa'nın bu özelliğine dikkat çeker: "Ziya Paşa ise Kıbrıs'ta çektiklerini hiç unutmaz. Zate o hiç bir şeyi unutmaz." Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.334

⁶⁶ "[Âlî Paşa] Bendenize tebliğ edecek bir me'mûriyyetiniz var mı diye sordu Ben de evet şevketlû efendimiz mühr-i hümayûnlarını istiyorlar. Onu ahz ü îsâl için bendelerini me'mûr buyurdular dedim Gûyâ bu söz bir tılsımsız O kibir ve azametiyle yere göğe sığmayan zât bir anda küçülürdü ve çehresine yeşile mâ'il bir sarılık geldi ve dişleri kilitlenip bir şeyler söylemek isterdi lâkin anlaşılmazdı Kendine teselli için Hakk-ı âlînzinde teveccühât-ı seniyye yine ber-kemâldir. Bu infisâliniz icâb-ı mahsûs üzerindedir dedim

Nihâyet elleri titreyerek koynundan mühr-i hümayûnu çıkarmağa uğraşırken vapur da yalının önüne yanaştı Zât-ı âlî bununla bi'l-cümle ümid ve inşirâh bulup «gâliba elçilerden biri geldi» dedi Ben de «Hayır elçi olmamalı bu vapur me'mûriyyet-i cedîdenize îsâl için hizmet-i âliyyenize tahsîs buyurulmuştur» dedim Öyle ise biz yalnız ma'zûl değil belki menfî imişiz diyerek gözlerinden yaş gelmeğe başladı Ben cevaba sür'at edip :Hayır efendim menfî değilsiniz Âvâtuf-ı aliyye-i cenâb-ı mülûkânenen uhde-i liyâkatinize Kıbrıs Mutassarrıflığı tevcih buyuruldu Oranın muhtâc-ı îslâh bulunan ahvâli için bir dirâyetkâr me'mûrun lüzûmu cihetiyle mukaddemce bendenizi tensîb buyurmuştunuz Dirâyet ve kifâyetce sizin bendenize rûchânınız olduğundan ve Girid'de adaların ahvâline vukuf-ı tâmmeniz görüldüğünden zât-ı devletinizden elyak kimse bulunamadı İnşallah muvaffak olursunuz Hem de mevsim-i şitâ takarrüb ettiği ve nehâfet-i cisminiz cihetiyle adaların havasıyla güzel imtizâc buyurulur Fakat kulunuzun oraca bir ricâ-yı mahsûsum var Teşrifinizde iskeleden yalı tarikiyle merkez-i me'mûriyyetimize azîmet buyurulsa orada nâm-ı nâmi-i hümayûna mensûb olarak inşâsına muvaffak olduğum kârgir câmi-i şerîf ile mekteb vardır Bunlara mu'accelât müdürü iyice nezâret etmiş mi yoksa metrûk ve mu'attal mı kalmış Ve'l-hâsıl bu işin hüsn-i tahkîk ü icrâsını muttasıf oldukları şîme-i mürvvetten intizâr ederim dedim

Lâkin Kıbrıs me'mûriyyetini haber alır almaz Paşanın akıl ve şu'uru selb olunmağla bilmem bu ricâmı işitti mi yoksa işitmedi mi Neden sonra azıcık aklı üstüne gelerek «Acabâ hareme gidip bazı levâzımât almağa müsâade var mıdır» diye su'âl etti Ben dahi «Benim me'mûriyyetiniz sizi bir saat zarfında vapura irkâb ve sizinle beraber saray-ı hümayûn pîş-gâhına kadar refâkat edip oradan size veda' ve emânet-i seniyyeyi yed-i müeyyed-i hümayûna teslim

kaydıyla Ziyâ Paşa Kıbrıs'a me'mûr edildiğinde hissettiklerini Âlî Paşaya teşmîl etmiştir.

Şair, padişahın iradesi⁶⁷ ile Meclis-i Vâlâ a'zâlığı memuriyetine getirilerek acı hatıralarını hiç bir zaman unutamayacağı Kıbrıs'tan ayrılır. 1279 yılının Cemâziye'l-evvel ayında getirildiği bu görev, aynı ay içinde Beylikçiliğe tahvîl edilir. Aynı yılın Şevvâl ayında ise, Bosna ve Hersek müfettişliğine tayîn edilir. Bu vazîfesinden istifâ edince⁶⁸ yine aynı yıl Meclis-i Vâlâ a'zâlığı ve birkaç ay nihâyetinde ise De'âvî Nezâreti'ne tayîn olunur. Çok kısa süren bu görevden sonra ise 4 Receb 1280 tarihinde Amasya mutasarrıflığına atanır.⁶⁹ Ziyâ Paşa'nın memûriyet hayatında, Kıbrıs mutasarrıflığı esnâsında başına gelenler kadar olmasa da bilhassa görev yerine varıncaya kadar ve görevden alınma sürecinde yaşadıklarıyla, acı tecrübelerle yüklü Amasya mutasarrıflığı, mühim bir yer tutar⁷⁰.

---

etmekten ibarettir» cevâbını verdim Ol vakit hani «enâ rabbikümü'l-a'lâ» fahriyesiyle feleğe kelek demeyen Âlî Paşa bütün o azamet ve ceberrutu unuttu Ve bir vakit katliyle mütesellî olamadığı Ziyâ'nın ayaklarına sarılıp «Ben ettim sen etme Ne olursa senden olur» diyerek yalvarmağa başladı.....” Ziyâ, “Sultan Abdülazîz (Ziyâ Bey) (Âlî Paşa)”, Hürriyet Gazetesi, S. 68-69, 11-18 Ekim 1869. s.5-6

⁶⁷ “...irâde-i mahsûsa-i mülûkâneleri muktezâsınca Meclis-i Vâlâ a'zâlığına me'mûr buyurularak o beliyeden halâs oldum.” Arz-ı Hâl Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327 s.12

⁶⁸ Ziyâ Paşa'nın görviden ayrılması ile ilgili olarak bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.42-4

⁶⁹ “De'âvî Nâzırı olduğu bâlâda muharrer Ziyâ Bey'in me'mûriyyet yüzü henüz manzûr olur olmaz, azlıyla Amasya Sancağı Mutasarrıflığına teb'id....” Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C.X, (haz: M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1988. s.103

⁷⁰ Ziyâ Paşa Amasya'da yaşadıklarını Arz-ı Hâl'inde şu şekilde anlatır: “Büsbütün tebrîdim sûreti tedbîr olunup ansızın Amasya mutasarrıflığına me'mûr kıldım. Ancak derd-i cân-güdâz-ı bâsûrayla hasta ve bî-mecâl olduğumdan ve mevsim ise erba'in olup Karadeniz'in tehlikesi dahi ma'lûm olduğundan azîmetimin bir mâh kadar te'hîrine müsâ'ade-i seniyye şâyân buyurulmasını makâm-ı sadâretten istidâ' eyledim. Cevâben aldığım tezkire-i sâmiyyeden hafta içinde ilk giden vapur ile be-heme-hâl azîmetime irâde-i şâhâneleri müte'allik buyurulduğunu okuyup mütehayyir kaldım. Çâr-nâ-çâr erba'inin ikinci bir fırtınalı günü Karadenize çıktım. Fırtınanın şiddetinden her sâ'at dehşet-i gark u helâk ile mevte muntazır iken aceze ve mazlûmînin meded-gâh ve mu'îni olan cenâb-ı Hayrû'l-Hâfizînin avn-i samedânisi ile Samsun'a ve oradan insan boyu karları yararak üftân ü hîzân Amasya'ya vüsûl ile yatağa düşdüm. Zîra deryânın rütûbeti ve hevânın bürûdeti ile yolun zahmetinden nâşî bâsûr nâsûra dönüp tâb ü tüvân kesilmiş idi. Kütüb-i tbbiyyenin müttefikan beyânlarına göre nâsûrun indifâ'ı için amelîyyât-ı cerrâhiyyeden başka çâre bulunmayup Amasya'da ise emniyyet olunur tabîb ve cerrâh bulunmamağla oraya vüsûlümün dördüncü ayında bu hâlin tafsîliyle icrâ-yı amelîyyât eylemek ve on beş gün kadar ikâmetden sonra yine avdet olunmak üzere muvakkaten der-saâ'dete azîmetime müsâ'ade buyurulmasına bi't-tahrîrât ve telgraf makâm-ı sadâretten niyâz ve istirhâm eyledim. Gelen cevâb-nâme-i sâmidde «Oralarda hevâsı güzel mahaller bulunduğundan tebdîl-i hevâ ile kesb-i sıhhat edilmesi»? nasîhat buyurulmuş olduğunu okudum. İşte o zamân sahîhen hayâtımdan me'yûs oldum. Ve ol vakit politika hasmı zann ettiğim zevâtın âdetâ cânıma kâsd etdiklerini anlayup kemâl-i ye's ü hüzn ile yüzümü dergâh-ı kâziyyü'l-hâcâta tuttum. Vâkıâ sekiz ay esîr-i firâş olup yatdım. Lâkin lutf u inâyet-i hazret-i Bârî ile kesb-i bürû'-i tâm edüp tabîb ve cerrâh ihtiyâcından vâreste kaldım. Ve umûr-ı me'mûremle iştigâle başladım. Amasya'nın hevâsı dahi vehâmetce Kıbrıs'a muâ'dil olmağla orada dahi bir kerîme câriyeleri ısıtmadan vefât etdi. Ve bütün hâne halkı dōşeklere düşüp derûn-ı hânedan nişâne oldu. Her ne ise kullarının uğradığım mesâ'ibde Amasya'nın ve ehâl-i mahalliyyenin bir güne sebebiyyet ve müdâhaleleri bulunmağla ve hasma icrâ-yı garaz için devlet ve millet işinin âlet-i intikâm edilmesi muvâfık-ı sıdk u hamîyyet olmamağla aslâ fütûr göstermeyüp güyâ kemâl-i ehemmiyyetle iş görmek için gönderilmiş gibi îfâ-yı vazîfeye teşmîr-i sâk-ı ihtimâm eyledim” Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327 s.13-5

Ziya Paşa, Amasya'ya varır varmaz “nasur”a dönüşen “basur” sebebiyle yatağa düşer. Tedâvisi ile ilgili yaptığı teşebbüsler sonuç vermeyince, neredeyse hayattan ümidini keser. Paşa bu belâdan Nûr Alî Baba'nın⁷¹ mânevî himmetiyle kurtulur.⁷² Nûr Alî Baba'ya yazdığı, teşekkür mâhiyetindeki cevâb-nâmesinde nasıl bir belâyâ dûçâr olduğunu bütün tesîriyle anlatır:

Bilirsin ey tabîb-i mihrîbânım
Neler çekdi bu cism-i nâtüvânım
Civânlıkda beni pîr etdi illet
Azîzim hem-nişînim oldu zillet
Maraz sıhhatden etdi şöyle teb'îd
Etibbâdan devâdan kesdim ümmîd
Değildim muktedir bir iltifâta
Bakardım dûr-bîn ile hayâta
Vücûdum za'f ile döndü hilâle
İşim kaldı cenâb-ı Lâyezâle

⁷¹ Nûr Alî Baba, Paşa'nın Amasya'da iken tanıştığı Sivaslı Kâdirî şeyhidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Vehbi Cem Aşkun, Sivas Folkloru, Sivas Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, Sivas:2006. s.149-157

⁷² Nûr Alî Baba, hasta şâire bir kitap gönderir. Ve şâir o kitabın tesîriyle tabiplerin dermân bulamadığı derdinden kurtulur. Şâir cevab-nâmesinde bu durumu şöyle hikâye eder:

İnâyet-nâmeniz kim vâsıl oldu
Gönülde bin meserret hâsıl oldu
Dahi açmazdan evvel ol kitâbı
Şu resme eyledim ana hitâbı
Dedim ey nüsha-i tahkîk ü irfân
Nüvîd-i yâr ü ta'vîz-i dil ü cân
Sen ol cânânın etdin destini bûs
Hemân ben kaldım ancak zâr u me'yûs
Hased ey nâme-i ferhunde-tâli'
Sana oldu nigâr-ı yâr vâki'
Diyüp bu nazmı hem gözyaşı saçdım
Biraz efkâr etdim âhir mührün açdım
Ne gördüm bir kitâb-ı pür-me'âni
Lisânü'l-gaybdır her bir beyânı
Safâ-i vâridât olmuş sutûru
Mezâyâsı eder vâlih şu'ûru
Celî her nüktesinde bin hakâyık
Ayân her cümlesinde bin dekâyık
Zebân-ı âlem-i irfân zebânı
Beyânı feyz-i Rabbânî beyâmı
Yazılmış bir nice bahs-i hakîkat
Ki her harfî değer bin kerre dikkat
Bakup ol nüshaya tekrâr tekrâr
Tesellî buldu her lahzâ dil-î zâr
Nigâh etdikce ben nakş-ı kitâba
Medâr-ı hiffet oldu ıztırâba
Vücûd-ı nâtüvâna geldi kudret
Göründü veche-i âsâr-ı sıhhat
Tagayyür geldi sıhhatle mizâca
Müdârâ kalmadı tıbba ilâca

(Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.247-8

Figân ü zâr idi her rûz kârım
Bu hâl ile geçerdî rûzgârım (s.248)

Hastalıktan kurtulan şâir büyük bir sevinç içindedir. Artık kendini tam manâsıyla işine vererek Amasya’da imâr faaliyetlerine girişecektir. Fakat bu devre de uzun sürmeyecektir. Hakkında, Bâb-ı Âlî’ye yapılan şikayetler yüzünden şâir, Canik mutasarrıflığına bir nevî sürgün edilecek ve bu arada da mahkemesi görülecektir.⁷³ Sürgün olarak tayin edildiği yerdeki selefî Atâ Bey de şâirin davâsını görecekler arasındadır. Kaya Bilgegil merhûmun bu durum ile ilgili söyledikleri dikkate değer:

“Ziyâ Bey, Amasya’da bir hayli imâr faâliyeti göstermiştir; Samsun bakımsız, yolları çamurlu, lâğımların kokusu müz’ic, çeşme suları kirli sokakların, mahallelerin, çarşı pazarın *nezâfetten* mahrûmiyeti yüzünden *vehâmet-i âb ü havâsı* bir kat daha artmakta olan bir şehirdir. Hükûmet konağından minârelere kadar bakımdan mahrûmdur. Amasya’ya Ziyâ Bey, çarşı, pazar, panayır işlerindeki himmetiyle canlılık vermiş olduğu hâlde Samsun’da –sonradan gelmiş olan Lâzlar olmasa, – tütün zirâati de yüz üstü bırakılacak durumdadır. Ziyâ Bey Amasya’nın içinde bir idâdî, bir rüşdiye, ayrıca beş kazâsında da birer rüşdiye açmıştır; Buna karşılık Samsun ahâlisi çocuklarını mektebe gönderecek yerde kayıkçı veyâ berber çırağı olarak yetiştirmeyi tercih etmektedir.

İşte biri azl edilmiş, diğeri onun aleyhindeki şikâyetleri tahkîke yetkili iki mutasarrıfın terkettiği şehirler. Harâbât sâhibinin şiirindeki bedbînliğin kaynaklarına inebilmek için de, bu çeşit karşılaştırmalara ihtiyaç, hattâ bunda zarûret vardır.⁷⁴

Ziyâ Paşa Amasya’da kaleme aldığı 1282 yılının Safer ayına ait gazelinin matla’ beytinde, bütün Amasya mâcerasını hulâsa eder⁷⁵:

Zann etme ben Amasyada paşalık eyledim
Buldum yetîm halkını babalık eyledim

Şâirin, Kıbrıs ve Amasya mutasarrıflıkları esnâsında yaşadıklarını göz önünde bulundurduğumuzda, Paşa’da çoğu kez tenâkuz sayılabilecek düşüncelerin kaynağına ulaşabiliriz. Ziya Paşa’nın mizâcî ile fikirleri arasında tam manasıyla bir uyumun olmadığı görülür ki⁷⁶ bu uyumsuzluğun sebeplerini, biraz da yaşadıklarında aramak

⁷³ Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa’nın mahkemesi yüzünden Samsun’a gitmediği kanaâtindedir. . M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.66

⁷⁴ M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.63-4

⁷⁵ Sabri Ülgener’e göre, “Belli bir kattan aşağısı, bütün bir peyzaj Ziya Paşa’da bir sis tabakası ile örtülüdür. «Taban»ın dertleri ile hemhâl olmayı hiç bir zaman ciddi olarak hatırandan geçirmemiştir. Kavgası çatıda ve üsttedir.” Sabri F. Ülgener, Zihniyet Aydınlar ve İzmler – Denemeler ve Araştırmalar –, Mayaş yay., Ankara:1983. S.33-4 Ziyâ Paşa’nın kavgası, “çatıda ve üstte” olmakla beraber; şâir, “taban”ın dertlerinden uzak değildir. Ziyâ Paşa; Kıbrıs ve Amasya mutasarrıflıklarında “taban”ın dertleriyle yakından ilgilenmiştir.

⁷⁶ Tanpınar bu uyumsuzluğa çarpıcı bir şekilde dikkat çeker: “İşte zeki ve girgin bir saray adamı, hürriyet âşığı, sırasına göre rind ve kalender, fakat daima muhteris ve zengin hayata düşkün, yaratılıştan büyük devlet adamı edalı,

gerekir. Aksi takdirde, Âlî Paşa'nın şahsında Bâb-ı ali bürokrasisine karşı giriştiği amansız hürriyet mücadelesi ve devlet idâreciliği sırasında, milleti bulunduğu kötü durumdan kurtarmak adına gerçekleştirdiği faâliyetlerle, irâde sahibi olduğunu gösteren ve insan irâdesini vurgulayan şâir ile bir çok şiirinde gördüğümüz gibi insan irâdesini hiçe indiren şâiri anlamamız mümkün olmayacaktır. Nitekim Amasya'da vali olarak yaptığı bir çok önemli icraâtın nihâyetinde, yorgun bir edâyla söylediği şu beyit de kanaatimizi doğrulamaktadır.

Buldu huzûr-ı kalb Ziyâ cümle kârımı

Tefvîz-i kabza-i kader-i hâlık eyledim (s.203)

Ziyâ, kalp huzurunu buldu ve bütün işlerimi yaratıcının kaderinin tutunacak yerine bıraktım.

Şâir ancak kendini Allah'ın irâdesine bıraktıktan sonra kalp huzurunu bulabilmiştir.

Amasya'daki tahkîkâtı neticelenen Ziyâ Paşa İstanbul'a döner. Dönüşünden yaklaşık beş ay sonra -1866 yılının Ekim ayında- Meclis-i Vâlâ azâsı olarak tâyin edilir.⁷⁷ Kısa bir süre sonra (4 Muharrem 1284)⁷⁸, ikinci kez Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilen Ziya Paşa, bunun üzerine Mustafa Fâzıl Paşa'nın Avrupa davetine karşılık verir ve Namık Kemal ile birlikte 17 Mayıs 1868 yılında İstanbul'dan Paris'e doğru

---

erişmek için çırpınan, fakat ikbalin eteğini tutmakta beceriksiz, gizli meraml, fakat açık sözlü, sabırsız, zâlim, kindar, fakat aynı zamanda vefalı ve insanları daima afva hazır, hülâsa mizac ile ihtirasları ve fikirleri arasında perişan Ziya Paşa..." Ahmet Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976. s.309

⁷⁷ Bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s. 66

⁷⁸ Ziya Paşa Arz-ı Hâlinde bu durumu şu şekilde anlatır: "Evvelâ nefsimi tehlikeden kurtarmak ve sâniyen benim telefimle bir ev halkının perişanlılığına sebep olmamak sâlisen her vakt beni ızrâr etmek isteseler efendimizi tasdî ile râhatsız edeceklerinden zâten hilâfet-penâhîlerini gücendirmemek râbi'an elbette ve elbette idâre devâm edemeyüp yakında bir tebeddül göreceğinden o vakte kadar bunların yed-i ta'addîleri yetişemeyecek bir kenâra çekilüp kendi hâlimde oturmak sûretlerini eslem gördüm. Memâlik-i mahrûsenin her ne tarafında bulunsam ağıyârımın yed-i tûlayı garâzları yetişeceğinden devlet-i âliyye hudûdu hâricinde bulunmağı münâsib zann eyledim bu esnâda Paris'de sergi-i umûmî açılacak zamân olmağıla anı görmek ve bir kaç mâh Avrupada seyâhat etmek için zât-ı sadâret-penâhîden istizân eyledim. (...)

Avrupaya azîmetimi müş'irine Makâm-ı sadârete bir mektûb yazıp ba'de'l-azîme takdîm olunmak üzerinde[üzre] bende-hânelerine bıraktım. Bu tarafa geldim.işte Avrupa'ya gelişim dahi bu mecbûriyyete müstenîd idi. Lâkin hâlin hakîkati böyle esbâb-ı mücbire dahi şöyle iken gazetede ki i'lân-nâme-i resmîde Avrupa'ya azîmetim gûya hakîkat-i hâli bilmeyenlere kendimi mağdûr göstermek ve hamiyet-i ca'lîmi âlet-i icrâ-yı garaz etmek için olduğu ve bu hareket-i maddûhaya mücâzât olarak rûtbemin ref' edildiğini görüp devlet-i âliyyenin ve otuz milyon nüfûsun zimâm-i hayât ve memâtı olanların cenâb-ı Hakdan korkmayup tâ bu mertebe bir iftirâ-yı alenî irtikâ etdiklerine şaşdım kaldım. Ve cânımı kurtarmak hevesiyle vatan-ı velî-ni'metini evlâd u ı'yâlini terk ve fedâyâ..." Ziyâ Paşa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327 s.21-3 Ahmed Lutfî Efendi, Ziyâ Paşa'nın Avrupa'ya gitmesini Tarih'inde şöyle nakleder: "Nevres Paşa ile Ziya Bey topaç gibi mansıbdan mansıba kamçılanır-idi. Ziya Bey o kamçının hızı ile Avrupa'ya kadar fırladı gitti. Amma orada dahi tek durmayıp, o kamçının acısını çıkarmak için dürlü dürlü zeminlerle gazeteler neşr eyledi..." Ahmed Lutfî Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lutfî Efendi Tarihi C.X, (haz: M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1988. s.56

hareket eder. Mustafa Fâzıl Paşa riyasetindeki Yeni Osmanlılar hareketi, bu şekilde başlamış olur.⁷⁹ Ziya Paşa, bu hareketin yöneticisi konumundadır ve Namık Kemâl ile birlikte cemiyetin fikrî yönünü idare eder. Hareketin diğer bir önemli ismi olan Ali Suavi, Avrupa'ya varışından kısa bir süre sonra Londra'da çıkarmaya başladığı Muhbir Gazetesi ile cemiyetten bağımsız hareket etmeye başlar. Ziya Paşa ile Namık Kemâl ise artık hareket zamanının geldiğini düşünerek Hürriyet Gazetesi'ni yayınlarlar. 63. sayıya kadar birlikte yürütülen bu faaliyet, Fâzıl Paşa'nın isteği üzerine Namık Kemal'in gazeteden çekilmesinden sonra Ziya Paşa'nın gayretiyle yüzüncü sayıya kadar devam ettirilir. Mustafa Fazıl Paşa'nın Bâb-ı Âli ile yakınlaşması, Yeni Osmanlılar üzerinde menfî bir tesir yaratmıştır. Ziya Paşa ve Muhbir'in yayını ile birlikte hareketten ayrılma işaretleri veren Ali Suavi aleyhinde, Namık Kemal'in İstanbul'dan arkadaşı olan ve Petersburg elçiliğinde memûr iken Namık Kemal'in delâletiyle bu harekete katılan Kânî-paşazâde Rif'ât "Hâkikat-i Hâl Der Ref'-i İhtiyâl" isimli bir risâle yazarak kendisinin bu hareketin içinde yer almadığını ve Ali Suavi ile Ziya Paşa'nın Bâb-ı Âli eleştirilerinin gerçeği yansıtmadığını iddia eder. Yaşanan bütün hadiseleri tafsilatıyla vermek mevzu'umuzun hâricinde olduğu için; farklı siyasî emellerle bir araya gelen bu grubun, aralarında tam bir fikir birliği olmadığı için⁸⁰ kısa süre içinde dağılmaya başladığını söylemekle iktifâ edelim.

Paşadaki güvensizlik duygusu⁸¹, Mustafa Fâzıl Paşa'nın önce kendilerini Avrupa'ya davet edip sonrasında, Bâb-ı Âli'yle anlaşıp Yeni Osmanlıları yüz üstü bırakmasıyla daha da artar. Mücadelesini sürdürme gayesiyle Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan gelen teklifi kabul ederek Bâb-ı Âli aleyhinde yazılar kaleme almaya devam eder.⁸² Ziya Paşa Hürriyet Gazetesinin 78. sayısında, Ali Suavi'nin Osmanlı Devletinin

⁷⁹ Yeni Osmanlılar, 1865 yılında Namık Kemal ve arkadaşları tarafından kurulan Meslek (İttifâk-ı Hamiyyet) cemiyetinden farklı bir harekettir.

⁸⁰ Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensupları arasındaki fikrî uyuşmazlığa dair Menâpir-zâde Nûrî'nin hâtıralarına bakılabilir: İsmail Hikmet (Ertaylan), Türk Edebiyât Târihi, Bakû: 1925. s.218-220

⁸¹ Ebuzziyâ Tefvîk, Paşa'daki güvensizliğe şu şekilde işâret eder: "Beriki [Ziyâ Paşa] daima güvensizlik gösterir, bu [Namık Kemâl], tersine, hemen güveniverirdi." Ebuzziyâ Tefvîk, Yeni Osmanlılar Tarihi (haz: Ziyad Ebuzziya), 1.C., Kervan yay., İstanbul:1973 s.313

⁸² Meseleyi yakînen bilen Namık Kemal'in söyledikleri dikkate değer: "Ziya Paşa, Fâzıl Mustafa Paşa aleyhinde bulundu; fakat hak[kın] kimin yedinde olduğu müşkildir; Çünkü Ziyâ Paşa'nın, Mustafa Paşa ile olan mukâvelesi, husûl-i maksada kadar, hükûmete mürâcaat etmemek idi. Hâl böyle iken, Âli Paşa, Mustafa Fâzıl Paşa'yı aldattı, İstanbul' getirdi, hattâ vükelâ sınıfına da dâhil etti. Ziyâ Paşa andan sonra Mustafa Paşa aleyhinde bulunmağa başladı. Ziyâ Paşa'ya Hıdiv para vermiş; fakat o para bara teklif olunan para değildir. Hıdiv, Âli Paşa ile tepişti. Ziya Paşa Hıdiv elde bulunur ise, Âli Paşa'yı tepelemek daha kolay olur zannında bulundu. Ben ise, bu fikrin hilâfında idim. O zaman fikren birbirimizden ayrıldık. *Hürriyet* nüshaları meydandadır. Ben, Âli Paşa'yı kat'an himâye etmeksizin, Hıdiv aleyhinde yazılar yazdım. Ziya Paşa Hıdiv'i aslâ iltizâm etmeksizin Âli Paşa aleyhinde yazılar yazdı. Hıdiv, Paşa'nın bu yolu iltizâm ettiği için, kendisine geçecek kadar para verirmiş. İşte ol kadar ol hikâyet / Bâkisi durûğ-i bi-nihâyet..." Fevziye Abdullah Tansel, Namık Kemal'in Mektupları, 2. C., TTK Basımevi, Ankara:1969. s.314 Süleymân Nazif, Ziyâ Paşa'nın Mısır hıdivi ile anlaşmasını psikolojik tarafıyla değerlendirir: "... Ziyâ Paşa'nın Fâzıl Paşa'dan tebâ'üde İsmâil Paşa lehine döneceği tabî' idi. Ortada (İlmü'n-nefs)in îzâh

malî durumunu tahlil eden bir yazısını yayınlar.⁸³ Ali Suavi yazısında, fikhî deliller getirerek Ali Paşa'nın katlinin şer'an farz olduğu iddia eder. Bâb-ı Âlî bu yazı üzerine İngiltere hükûmetine başvurarak Ziya Paşa hakkında dava açılmasını sağlar.⁸⁴ İngiltere hükûmeti, Ziya Paşa'yı gözaltına alır. Kefaletle kurtulan Paşa, önce Paris'e ardından da İsviçre'ye geçer.⁸⁵ Ziya Paşa, bu davâ neticesinde maddî ve mânevi önemli kayıplara uğramıştır. Paşa'ya göre İngiliz Hükûmeti, Bâb-ı Ali'nin hatırı için böyle bir işe kalkışmıştır.⁸⁶ Bu sebeple şâirin Ali Paşa'ya olan kini, biraz daha artmıştır. Ziya Paşa'nın fikir cephesinde önemli bir dönüm noktası kabul edilen, "İdâre-i Cumhûriyye İle Hükûmet-i Şahsiyyenin Farkı" makalesinin, bu kinin tesiriyle kaleme alındığını söyleyebiliriz.⁸⁷

Ziya Paşa'nın Cenevre hayatı, Hürriyet Gazetesi'nin yayınının kesilmesiyle birlikte daha da durgunlaşacaktır. Çekilen sıkıntılar ve düşülen ümitsizlik hâli, İstanbul'a dönüşünde Sultan Abdülaziz'e sunulmak üzere yazılan 7 Receb 1288 tarihli kasidesinde bütün canlılığıyla anlatılır. Avrupa'ya kaçışının sebeplerini de içeren bu manzûme, ileride üzerinde duracağımız Bağdadlı Rûhî'ye nazîre olarak yazılan meşhûr Terkîb-bend ve 1870 yılının sonlarına ait olan üç gazelinin hangi psikolojik âmillerin tesiriyle yazıldığını göstermesi bakımından da oldukça mühimdir. Şiirin ilgili kısımlarını, buraya aktarmayı meselenin daha iyi anlaşılması için faydalı buluyoruz.

Bir hasm-ı bî-mürüvvete dûş etdi kim beni

Kalb-i haşîni bilmez idi rahm ü şefkati

İtfâya bezl-i himmet ederdi hased ile

Her kimde görse zerre fûrûğ-ı liyâkati

---

edebileceği bir hakikat, bir kânun vardır: Müşterek düşmen insanları en büyük dostdan ve dostluklardan ziyâde biri yerine tekarrüb ve rabt eder; binâenaleyh insanların en metin dostu düşmenin düşmenidir. Bu husûmet zâ'il olunca o dostluk da zevâl bulur. Ziyâ Paşa'ya Mustafa Fâzıl Paşa Âlî Paşa ile barıştıktan sonra düşmen ve Mısır Prensi'nin düşmeni olan büyük birâderi dost olmak pek tabî idi. Para, ücret, gibi şeyler ikinci, üçüncü derecede kalır." Süleyman Nazif, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925. s.24

⁸³ Ali Suâvi, "Suavi Efendi tarafından gelen mektup süreti fi 7 Ramazan sene 1286", Hürriyet Gazetesi, S.78, 26 Aralık 1869. s.1-3

⁸⁴ Dava ile ilgili ayrıntılar için bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.134-150

⁸⁵ Bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.154

⁸⁶ Ziyâ Paşa'nın Lod Clarendon'a yazdığı 13 Nisan 1870 tarihli mektubundan bahisle Kaya Bilgegil, şu satırları yazar: "...Ziyâ Bey, bu muameleler, bana İngiltere'deki adalet hakkında iyi bir fikir vermedi diyor. Şâir'e göre bu hâdisede adâlet yerini vekil hatırşinaslığı'na bırakmıştır; böylece de, Ali Paşa'nınintikamı tasvib edilmiş olacaktır. Şâir, daha sonraki satırda, bu kanaatmin doğruluğunu pek âşikâr sûrette görmekte gecikmedim diyor." M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.149

⁸⁷ [Ziyâ Bey], "İdâre-i Cumhûriyye İle Hükûmet-i Şahsiyyenin Farkı", Hürriyet Gazetesi, S.99, 14 Haziran 1870.

Enzâr-ı lütfun etmiş idim celb Efendimin
Abd-i kemînenin bu idi hep kabâhati

Yalvardım i‘tizâr u tazarru‘lar eyledim
Asla tegayyür etmedi kîn ü husûmeti

Encâm-ı kâr Kıbrıs’a nefy etmek istedi
Gördüm ki câna kâsd idi ma‘nâda niyyeti

Bir başka çâre kalmadı tahlîs-i cân için
Terk-i diyâre eyledim âhir azîmeti

Bâ’is bu oldu terkime minnetdi cânıma
Yoksa veliyy-i ni‘metimin emr ü hizmeti

Beş yıl tahammül eyledim âlâm-ı gurbete
Koymam hesâba gördüğüm envâ’-ı mihneti

Pîr etdi tâzelikde beni baht-ı vâj-gûn
Âlemde bitdi bence hayâtın halâveti (s.62)

Billâh çokdan eyler idim telef nefsimi
Men’ etmeseydi tal’atinin şevk-ı rü’yeti (s.63)

Ziya Paşa’nın şiirleri arasında müstesna bir yeri olan, meşhûr terkîb-bendi Avrupa’da kaleme alınmıştır. Memleketinden uzakta yaşayan Paşa’nın şiirine yoğun bir “gurbet” havası sinmiştir. Büyük ümitlerle başlayan Avrupa macerasının sonlarına doğru yalnızlığını daha derinden duymaya başlayan şair, makaleleri ile Bâb-ı Âliyi tedirgin eden adam olmaktan uzaklaşmıştır. Eski şiirin dünyasına iltica ederek teselli bulmanın yollarını arar. Fakat Paşa, bu manzûmesinde de sosyal ve siyasî meselelerin endişesinden kurtulamayacaktır.

Tezimizin mevzû'u açısından şiirin en önemli kısmı dördüncü benttir. Paşa'yı bu bölümde, her şeyin ilâhî iradenin tasarrufu altında gerçekleştiği ve insanın bu noktada, her hangi bir iradesinin olmadığı fikrine sahip olduğunu görürüz.

Âsûde olam dersin eger gelme cihâna

Meydâna düşen kurtulamaz seng-i kazâdan

Eğer huzurlu olayım dersin cihana gelme, dünyaya gelenler kaza taşlarından kurtulamaz.

Şâirdeki pesimist anlayışın izlerini de gördüğümüz bu beyitte Ziya Paşa, Allah'ın ezelde takdîr ettiği şeylerin vuku' bulmasından (kazâ) insanın kurtulamayacağı düşüncesindedir. Seng-i kazâ tabiri ile şâir, kaderin menfî hükümlerine işâret eder. İslam düşüncesine göre kader, Allah'ın dünyada olup bitecek işleri ilim sıfatıyla bilmesidir ve sadece olumsuz durumları kapsamaz. Fakat Paşa, meseleye kötümser bir bakış açısıyla yaklaştığı için kazâyı, bu yönüyle değerlendirir. Bununla birlikte seng-i kazâ ifâdesini, Allah'ın insanları dünyaya imtihan etmek için gönderdiğini düşüncesinden hareket ederek de anlamlandırabiliriz. Fakat şunu da söylemek gerekir ki imtihan, sadece kötü kabul edilen şeylerle olmaz. İnsan, iyiyle de imtihan olabilir ki Paşa meselenin bu tarafıyla pek ilgilenmez.

Bî-baht olanın bağına bir katresi düşmez

Bârân yerine dürr ü güher yağsa semâdan (s.138)⁸⁸

Bahtsız olanın bağına bir damlası düşmez, yağmur yerine inci ve cevher yağsa gökten.

Şâir, insanların dünyadaki nasibini talihe bağlamaktadır. Eğer insanın talihi yoksa, ikbâle kavuşması mümkün değildir. Ziya Paşa, insanın ikbâle kavuşmasını kendi iradesi ve çalışması dışında görür. Beyitte "baht" kavramıyla "kader"i kastettiğini söyleyebiliriz. Fakat şikâyet etmek üzere yola çıkan şâir ilâhî irâde ile karşılaşmamak için burada kader yerine bahtı tercih etmiştir.⁸⁹

⁸⁸ Ziyâ Paşa'nın bu beyti, Nâbî'nin

Yağsa bârân gibi gökden katarât-ı âmâl

Yine bed-tâli'i olan hâib ü hâsir bulunur (Gazel 70) beytini hatırlatır.

Ali Fuat Bilkın (haz), Nâbî Divânı, 2 C.,MEB yay., İstanbul:1997, s.s.511

⁸⁹ Hayrettin Ayaz, bu beyitle ilgili şu değerlendirmeyi yapar: "Ziyâ Paşa, kaynağı İslâm olmayıp fakat islâm toplulukları arasında yaygın olan fatalist bir anlayışa sözü getirir: Şayet gökten yağmur yerine inci ve elmas yağsa, bahtsız kişilerin bağına damlası düşmez." Hayrettin Ayaz, "Tanzimat Şiirinde Metafizik Konular", Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ:1995. Basılmamış Doktora Tezi. s.180 Kanaatimizce bu beyitte "kaynağı İslâm olmayıp fakat islâm toplulukları arasında yaygın olan fatalist bir anlayış"tan bahsedilemez. Şâir, her şeyin ilahî irâdenin hükümleri doğrultusunda gerçekleştiğini, nasibin de Allah tarafından verildiğini dile getirir ki burada İslâm ile örtüşmeyen hiç

Her âkile bir derd bu âlemde mukarrer

Râhat yaşamış var mı gürûh-ı ukalâdan

Her akıl sahibine bu dünyada bir dert kararlaştırılmıştır. (Dikkat edilsin) rahat yaşamış var mı akıllılar gürûhundan?

Dünyaya gelen herkesin seng-i kazâya mâruz kalacağını söyleyen Ziya Paşa, bu beyitte sadece akıl sahibi kimseler için Allah tarafından bir dert takdir edildiğini söylemesi, insan iradesinin akıl yoluyla mümkün olabildiği gerçeğiyle alâkalıdır. İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliği, irâde sahibi oluşudur. İslâm düşüncesine göre insandaki irâde, tercih etme hürriyeti üzerine kuruludur. Herhangi bir durumda insan, önündeki seçenekleri aklıyla muhakeme ederek karar verir. Şair göre akıl sahibi olmak, bilmek ve sorumlu olmaktır. Bir diğer yönüyle akıl insana; insanın ve kainatın yaratılışı, yaratıcının varlığı gibi kesin cevaplara ulaşmanın mümkün olmadığı meselelere ilgili sorular sordurur. Bir yandan Allah'ın verdiği akıl nimetiyle sorularına cevap arar, diğer yandan kendisine verilen akılla kesin bir çözüm bulamayacağı gerçeğiyle karşı karşıya kalır. Ziya Paşa'nın bahsettiği “derd” metafiziktir (mânevîdir). Diğer maddî dertlere, akıllı olmayan kimseler de ducâr olabilir.

Hall etmediler bu lugâzın sırrını kimse

Bin kâfile geçdi hükemâdan fuzalâdan

Hikmet ve fazilet sahiplerinden binlerce kâfile geçtiği hâlde, bu bilmecenin sırrını çöz(e)medi.

Yeryüzünden binlerce düşünür geçtiği hâlde sırrı çözülemeyen mesele, akıl sahipleri için bu dünyada karar kılınan dert daha genel bir ifâde ile “kader”dir. İlâhî kaynaklı bir meselenin insânî bir telakki ile çözülmesinin imkansızlığı, bu duruma sebep olur. Ziya Paşa, bir sonraki beyitte meselenin çözümsüzlüğünü görerek sorularına cevap aramaktan vazgeçer.

Kıl san'at-i üstâdı tahayyürle temâşa

Dem urma eger ârif isen çûn ü çerâdan (s.138)

---

bir taraf yoktur. İslâma göre, küllî irâdeye taalluk eden sahalarda, insanın hürriyetinden bahsedilemez. Dolayısıyla da bu beyitte “fatalist” bir anlayış yoktur.

Allah'ın sanatını hayret ederek temâşâ et. Eğer ârif isen “niçin” ve “nasıl”dan bahsetme.

Ziya Paşa çözüm olarak Allah'ın yarattıklarını hayret ederek (alışmışlığın çemberinden çıkararak) seyretmemizi ve irfân sahibi kimseler isek “niçin” ve “nasıl” sorularını bir kenara bırakmamızı istiyor. Şâir bu teklifi, “akıl”dan uzaklaşıp “irfan”a yaklaşarak yapıyor.

Ziya Paşa'nın Avrupa mâcerâsı, Ali Paşa'nın ölümünün ardından çıkarılan afla sona erer. 1871 yılının son ayında İstanbul'a dönen şâir⁹⁰, eski hâmisî sadrazam Mahmud Nedîm Paşa'nın yardımıyla, bir müddet sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de teşkîl olunan İcrâ Cemiyeti reisliğine getirilir.⁹¹ 1290 yılının salnâmesinde reis olarak adına rastlanılan Ziyâ Paşa, şer'î bir meseledeki hatası yüzünden görevinden uzaklaştırılır.⁹² Bu azle birlikte şâirin hayatında, sıkıntılarla dolu yeni bir dönem daha başlayacaktır.⁹³ Maddî sıkıntı⁹⁴ ve hastalıklarla mücâdele etmek zaruretinde kalan Ziyâ Paşa'nın hayatında yeni bir ıstıraplı dönem başlayacaktır. Bu hâlden biraz da olsun kurtulabilmek için “Harâbât”ın tertîbiyle meşgûl olur.⁹⁵ Bu eserin 1291 yılında neşredilen ilk cildi (mukaddimesiyle birlikte), Magosa'da bulunan dava arkadaşı Namık

⁹⁰ Ahmed Lütfî Efendi, Tarih'inde Ziyâ Paşa'nın dönüşünden alaylı bir şekilde bahseder: “Hayli vakitden beri Avrupa'da hal'ü'l-izâ geçt ü güzâr edenyâdigârlardan Ziya Bey ile Agâh Efendi o esnâda avdet etdiler. Tilkinin avdeti gibi.” Ahmed Lütfî Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi C.XII, (haz: M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1990. s.26

⁹¹ Mordtman, Ziyâ Paşa'nın bu görevden önce Mahmûd Nedim Paşa'nın özel müşavirliğini yaptığından bahseder. Andreas David Mordmann, “İstanbul ve Yeni Osmanlılar” (çev: Gertraude Songu-Habermann), Pera Yayıncılık, İstanbul:1999. s.167

⁹² Bkz. Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.87

⁹³ “1873 [8 Safer 1290] de Şûrâyî Devlet âzalığına tâyin kılındıysa da müzâyakadan kurtulamadı” diyerek bu sıralarda kısa süreli bir memûriyetinden bahseder. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şâirleri, MEB yay., İstanbul:1969. s.1996

⁹⁴ İktisâdî açıdan sıkıntılar yaşadığı bu dönemde, bir misyoner tarafından imzasını kullanılmak kaydıyla kendisine yapılan maddî teklife karşı söyledikleri, Paşa'nın en zor zamanlarında bile sahip olduğu değerleri kaybetmediğini gösterir: “Siz beni paraya dinini, ismini, milliyetini satar bir adam mı zannediyorsunuz? Böyle kötü bir teklifte bulunmak için evime kadar gelmeye nasıl cesaret ettiniz?...” Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.87-91

⁹⁵ Harâbat Mukaddimesi'nin sonunda şâir, hâlini şu beyitlerle ortaya koyar:

Ben eyler iken bu nazmı tezyîn
Rencûr idi cism ü cân gam-âgin

Geldim geledi bu hâk-dâne
Açdırmadı göz bana zamâne

Eskâm ile geçdi rûzgârım
Âlâm idi cümle berk ü bârım

Yazdım ne ise şikeste beste
Ma'lûm değil mi hâl-i haste (H.M. s.25)

Kemâl tarafından çok sert ve şahsî sayılabilecek bir eleştiriyeye uğrar.⁹⁶ Namık Kemâl'in ağır ve şahsî eleştirileri, Paşa'nın kederli hâlini daha da artıracaktır.

1873 yılından Abdülazîz'in hal'ine kadar hiç bir göreve tâyin edilmeyen şâirin, buhranlı bir dönemden geçtiğini görürüz. Maddî sıkıntı ve hastalıklar ile yorgun düşen Paşa'nın, Abdülazîz'den beklediği ilgiyi de göremeyince ye'si bir kat daha artar. Şâir, Abdülazîz'i hal' ederek Veliahd Murâd'ı tahta çıkarmak isteyen grupla birlikte hareket etmeye başlar. Çok sevdiği pâdişahın aleyhinde tertip edilen komiteye katılması, Paşa'nın Avrupa'da iken bile muhafaza etmeye çalıştığı sadakatının bittiğini gösterir.⁹⁷ 11 Mayıs 1876 tarihindeki medrese talebeleri isyanına önyak olur. 7 Rebi'ü'l-âhir 1293 (30 Mayıs 1876) tarihinde vukû bulan Abdülazîz'in hal'inde sonra ise Midhat Paşa'ya fikirleriyle yön verecek müşâviri konumundadır.⁹⁸ Şâir için, perde arkasındaki aktör de diyebiliriz.⁹⁹ Ziyâ Paşa'nın Avrupa'dan İstanbul'a dönüşü ile Sultan Abdülazîz'in hal'i arasındaki, kısaca temâs ettiğimiz hayatına bakıldığında, yaşadıklarının şâirdeki bedbînliği daha da derinleştirdiği görülür. Hayatının bu devresinde kaleme aldığı¹⁰⁰ terci'-bendinin vâsita beytinde,

Derde uğrar kim sadakât etse elbet devlete

İstikamet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete (s.152)

diyecektir.

Şâiri, bu noktaya getiren neydi? Ziyâ Paşa memlekette hürriyet idâresinin Sultan Abdülazîz'in nazarında itibâr kazanıp iktidârı ele geçirmek sûretiyle mümkün olabileceğini savunuyordu.¹⁰¹ Âli Paşa'nın devlet idâresinden uzaklaştırılması gerektiğini düşünen hatta bunun "rüyâ"sını bile gören şâir, Âli Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlı Devlet'inde "hürriyet" esâsına dayanan bir hükûmetin teşkil edileceğini

⁹⁶ Harabât'ın 1292 yılında neşredilen ikinci ve üçüncü ciltleri de Magosa'daki sürgünün hücumuna hedef olur.Bu konuyla ilgili etraflı bir çalışma için bkz. M. Kaya Bilgegil, Harabât Karşısında Nâmık Kemâl, İrfan Yayınevi, İstanbul:1972.

⁹⁷ Bkz. M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.205

⁹⁸ Bkz.M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s. 210-1

⁹⁹ Süleyman Nazif. Bu hadiseyi şöyle izah eder: "Hele hiç şübhe yokdur ki Abdülazîz'in tevâlî-i seyyiâtından ziyâde, kendi idbâr ve menkûbiyyetinin temâdîsi Ziyâ Paşa'yı eski efendisinin aleyhine sevk etmişdi" Süleyman Nazif, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925 s.45-6

¹⁰⁰ Süleyman Nazif, bu manzuyle ilgili şu notu kaydeder: "Bu terci'-bendi el yazısıyla olan müsveddesinden aynen nakl ediyorum. Hatt u mürekkebinden anlaşıldığına göre Ziyâ Paşa'nın neşideyi Avrupadan avdetinden sonra, ya'nî ma'îşette en ziyâde muztar bulunduğu bir zamanda yazmış. Bundaki dakîk ve râkik istihzâyı farkedemeyecek kadar gıllat-i fikr ü nazar sâhibi olanlar Ziyâ Paşa'nın istikânetsizliği ve irtişâyı tavsiye ettiğini zann ile şâir-i ma'sûmun aleyhine bunu bir hüccet-i ittihâm şeklinde görüp göstermektedirler." Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.289

¹⁰¹ Yeni Osmanlılardan Menâpirzâde Nûrî Bey, hâtıralarında şu tespiti yer verir: "Ziyâ Bey; bu maksadın [hürriyet idâresini kurmanın] istihzâli çâresini Sultan Aziz'e hulûl ile hâ'iz-i iktidâr olmakda buluyordu." İsmail Hikmet (Ertaylan), Türk Edebiyât Târihi, Bakû: 1925. s.219

düşünmüştü. Fakat uzun süre devam eden bu beklentisi sonuçsuz kaldı. Yakın dostu Mahmûd Nedim Paşa'nın sadaretinde, devletin hâricî ve iktisâdî yönden büyük bir buhran yaşadığını gördü.¹⁰² Yine bu dönemde, Rumeli demiryolları ile ilgili bir mesele dolayısıyla aynı kişi tarafından irtikâpla suçlandı. Sultan Abdülazîz'in keyfî sadrazam değişiklikleri, paşalar arasındaki çekişme ve gerilimi daha da artırdı. İktidâra gelen sadrazam, rakip olarak gördüğü kimseleri taşra memûriyetlerle İstanbul'dan uzaklaştırıyordu. Sultan Azîz ise kötü gidiş karşısında, ciddî bir tedbîr almıyordu. Yaşanan bu siyâsî gelişmeler, milletin problemlerini kendine dert edinen şâirin ruhunda, manevî yorgunluğun da tesiriyle “hayattan kopuş” hali yaratmıştı. Bu döneme âit olduğunu düşündüğümüz müseddesinin mütekerrir beytine; çâresizlik, yalnızlık, unutulmuşluk, ümitsizlik şu şekilde aksedecektir:

Bilmem ki bu gam-gâha neden böyle sataşdım
Kimden kime şekvâ edeyim ben dahi şaşdım (s.158)

Ziyâ Paşa, mütekerrir beytini yukarıya aldığımız müseddesinde, sözü “kader” bahsine getirir:

Me'lûf-i sitem ekserî hükkâm-ı kazânın
Her beldede ahvâli yamandır zu'afânın
Hiç bir işi ma'kûl değil devr-i zamânın
Hayrette bıraktı beni evzâ'ı cihânın (s.159)

Kazânın hükümleri çoklukla mihnete yakındır. Her memlekette zayıfların hâlleri kötüdür. (İçinde bulunduğumuz) zamanın hiç bir işi akla uygun değildir. Cihânın hâlleri beni hayrette bıraktı.

Şâir, Allah'ın takdîrinin yeryüzünde vukû' bulması manâsına gelen “kazâ”nın ekseriya insanlara eziyet veren hükümleri olduğu düşüncesindedir. Ziyâ Paşa, yeryüzündeki haksızlıkların insanlar tarafından yapıldığını bildiği hâlde meseleyi “kazâ”nın hükümleriyle ilişkilendirir.

---

¹⁰² İbnülemin Mahmud Kemal, Ziyâ Paşa'yla ilgili Nurî Beyden şu hatırayı nakleder: “Bir gün Bayezid meydanında Ziyâ [Bey] e tesadüf etdim. “Nuri, ne dersin, bu gün hiç gidemeyeceğim bir yere gitmeyeyim mi” dedi. “Senin gidemeyeceğin yer Hicaz'dır, yahud camidir” dedim. “Canım saçmalama. Âli paşanın kabrine gittim. Başının ucuna oturdum. “Âli beni afvet. Aleyhinde bulunduğumdan dolayı âdeta b.... yediğimi şimdi anlıyorum” diyerek itizar ve afvimi istid'a etdim.” İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Son Asır Türk Şâirleri, MEB yay., İstanbul:1969. s.1995.

Ziyâ Paşa yazıldığı tarihi belli olmayan kıt'asında, yine aynı meseleye temas eder:

Ahkâm-ı kader tehâlûf etmez

Bu hâli bilen tekellûf etmez

Çün çarh-ı felek tevakkuf etmez

Âkil hâle te'essûf etmez (s.182)

Kaderin hükümleri değişmez, bu durumu bilenler ise bundan sıkıntıya düşmezler. Çünkü feleğin çarkı durmaz. Akıllı kimseler ise bu duruma üzülmezler.

Bu kıtadaki dikkati çeken husus, kaderin hükümlerinin değişmeyeceğinin dile getirilmesidir. Bu durumda insanların dış âlemde olanlardan dolayı, kahırlanmalarına gerek yoktur. Bu ifadeler, Ziyâ Paşa'nın kader karşısında mütevekkil bir tavır takındığını gösterir.

1.4. İlâhî Takdîr Karşısında: Kötümserlik – İyimserlik

Ziyâ Paşa'nın şiiriyle ilgili değerlendirmelerde bulunulurken, şâirin bedbînliğinden bahsetmek âdetâ umumî kanaat hâlini almıştır. Şüphesiz ki küçük bir dikkat bile Paşa'nın şiirlerindeki bu durumu fark etmeye yeterlidir. Bununla birlikte meselenin çözülmesi güç bir tarafı vardır. O da Ziyâ Paşa'daki kötümserliğin bir dünya görüşü mü yoksa belli anlarda ortaya çıkan gelip geçici bir hâl mi olduğu, problemidir. Bu problemin çözümü için öncelikle Paşa'daki bedbînliğin menşe'ini tespit etmek lüzûmunu duymaktayız.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerindeki bedbînliğin, metafizik ve fizikî ya da dünyevî problemler neticesinde ortaya çıktığını görmekteyiz. Şâir, ölüm ve yokluk gibi meselelerde olduğu gibi iyi insanların kötü bir hayat sürmesi ya da hastalık gibi hallerde de bedbînliğe kapılmaktadır. Paşa'daki bu hâlin oluşmasında, İslâm düşüncesine göre insanların bu dünyada imtihâna tâbi olduğu anlayışının büyük bir yeri vardır. İnsan sâdece "kötü/zorluk" ile imtihan olmaz fakat insan psikolojik olarak meseleyi bu yönüyle düşünmeye meyyaldir. Aynı anlayış, Klâsik Türk şiirine de

yansımıştır.¹⁰³ Dünyaya kötülüğün hâkim olduğu ya da kötülerin, iyilere nazaran (dünyevi manâda) daha iyi bir hayat sürdürdüğü anlayışı; Ziyâ Paşa'ya eski şiirden tevârüs etmiştir. Paşa, bu mirâsı yaşadığı devrin problemlerinin de etkisiyle şiirlerinde “leit motif” hâline getirmiştir.

Lalası Ömer Ağa'nın sevkiyle şiir yazmaya heveslenen şair, yine aynı kişinin tavsiyesiyle ilk olarak “yâ Rasulallah” redifli bir na't-ı nebeviye kaleme alır. Süleyman Nazif tarafından tertib olunan Külliyyât-ı Ziyâ Paşa'da, “Nu'ût-ı Şerîfe” başlığı altında verilen na'tların ilk ikisinde “yâ Rasulallah” redifi kullanılmıştır. Mürettip tarafından hangi tarihte yazıldığı belirtilmeyen¹⁰⁴ bu iki manzumeyi ilk şiir mahsullerinden kabul edebiliriz.

Na't-ı şerîflerin ilkinde şâir, işlediği günahlar üzerinde durur.

Şefaât kıl meded yoksa o rütbe çok günahım kim

Ne rütbe yansam o rütbe sezâyım ya Rasûlallah (s.7)

Meded (yâ Rasûlallah)! Şefaât kıl yoksa günahım o kadar çok ki (günahlarımın karşılığında) ne kadar yansam o kadar yeridir yâ Rasûlallah.

İşlediği günahlar dolayısıyla şâir, üzüntü içindedir ve peygamberin şefaatiyle kurtulmayı ummaktadır. Bu beyitte şâir, günahları yüzünden karamsarlığa bürünür. Fakat ümitsiz de değildir.¹⁰⁵

1270 yılının Safer ayına ait üçüncü na'tında Ziya Paşa, önceki na'tında olduğu gibi günahkârlığını dile getirdikten sonra,

Bana olaydı eger lafz-ı seyriât alem

¹⁰³ Mine Mengi, bu konuyla ilgili şu değerlendirmeyi yapar: “İnsanın dünyaya karşı kötümserliğin, hayata karşı kırgınlığını, küskünlüğünü doğuran bir başka sebep de Ortaçağ kültürünün kader anlayışıyla yakından ilgilidir. Bu kültürün insanın kaderi, doğumundan önce Allah tarafından belirlenmiş, iradesi Allah'ın iradesine bağlanmıştır.(...) Divan şairi bu kültürün insanıdır. O, yüzyıllar boyunca hayatın faniliğinden, elem ve acıyla yoğrulduğundan dem vurmüş, insanoğlunun, ezeli dönüşün yerinde sayan kader tekerleği altında ezilişinden yakınmıştır.” Mine Mengi, Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara:1991. s.114

¹⁰⁴ Manzumenin sonunda verilen tarih, üçüncü na'ta aittir. Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.19

¹⁰⁵ “Na't-ı Nebevî'de şair, klasik tifadeleri tekrarlamaktadır. Muheva itibariyle yeni bir özellik göremediğimiz bu na'tın orijinal yanı, bizce teolojik telakkileri hayli değişime uğramış bir Tanzimat şairinin bu konuda duygularını ortaya koymuş olmasıdır.” Hayrettin Ayaz, Tanzimat Şiirinde Metafizik Konular, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ:1995. Basılmamış Doktora Tezi. s.54 Hayrettin Ayaz, Ziyâ Paşa'yı “teolojik telakkileri hayli değişime uğramış bir Tanzimat şair”i olarak gösterir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu na't, şâirin ilk manzumelerindedir. Ayaz, Ziyâ Paşa'nın “teolojik telakkileri hayli değişime uğramış bir Tanzimat şair”i olarak bu şiiri yazdığını söylüyorsa; bu manzumeden evvel kaleme aldığı manzumelerle karşılaştırarak bu değişimi göstermeliydi.

Tamâm ism müsemâmâda eyler idi karâr (s18), der.

Eğer günahlar lafzı bana, sembol ve isim olsaydı; bu isim tam olarak yerini bulmuş olurdu.

Şair kendini o kadar günhkâr bulmaktadır ki eğer kötülük kelimesi kendisinin özel adı (yani adının Ziyâ olması gibi) olsaydı, kendi durumuna en uygun isim bu olurdu. Ziyâ Paşa bu düşüncesini, bir sonraki beyitte de devam ettirir:

Duyarsa dûzah eger böyle mücrim olduğumu

Kabûlden beni her-âyine olur bî-zâr (s18)

Eğer cehennem benim böyle bir mücrim olduğumu duyarsa, elbette beni kabulden rahatsız olur.

Ne gam bu denlü de mücrim isem ki eyledi Hakk

Zebânımı şeref-i na'tın ile gevher-bâr (s18)

Ne gam bu kadar günahkâr isem de; ki Allah, senin na'tını yazmanın şerefi ile dilimi cevherler saçarak eyledi.

Şâir diğer na'tında olduğu gibi, bütün günahkârlık hissine rağmen, Allah'ın rahmetinden ümidini kesmez. Bütün, günahlarına rağmen peygamberin övgüsünde bulunduğu için bu kötümserliğinden kurtulur.

Ziyâ Paşa, Mustafa Reşid Paşa'ya sunduğu kasidesinde, talihsizliği yüzünden emellerine kavuşamadığını bu sebeple de bazen üzüntünün vehimleriyle bahtsızlığında ölümüne dâir işâretler aradığını söyler. Belîğ bir üslûpla dile getirilen bu karamsarlık hâlini, şâirin bir beklenti içinde olduğunu dikkatlerden uzak tutmayarak düşünmek gerekir. Zaten şâir, başka hiç bir şiirinde emellerine kavuşamadığı için ölümden bahsetmez.

Ziyâ Paşa 25 Zilhicce 1270 tarihli gazelinde, kötü talihi sebebiyle karamsardır:

Eger ben gülşen olsaydım bu baht-ı vâj-gûnumla

Biterdi her giyeh ma'kûs hey'et-i hâk-dânımdan (s.204)

Eğer ben gül bahçesi olsaydım bu tersine dönmüş bahtımla; her ot, toprağımın üstünden (görünüşünden) ters olarak biterdi.

24 Şevvâl 1273 tarihli gazelinde ise şâir, dünyanın mihnet çekme yeri olduğu düşüncesini tekrar dile getirir:

Acebdir herkes evzâ'-ı felekden dâda gelmiştir

Gelen gûyâ bu mihnet-gâha hep feryâda gelmiştir (s.191)

Şaşırtıcıdır (ki) herkes feleğin hâllerinden figana gelmiştir, bu mihnet yerine (dünya) gelen sanki hep feryada gelmiştir.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde sıklıkla karşımıza çıkan dünyanın insanlar için dert çekme yeri olduğu fikri, bu beyitte de görülür. Bir imtihan yeri olan dünyada, insanların türlü dertlere dúcâr olduğu anlayışının İslâmî telâkkiyle örtüştüğü açıktır. Fakat Paşa'nın, insanların kâinâta, sadece dert çekmek ve feryat etmek üzere geldiğini ileri sürmesi, mizacı dolayısıyla belli anlarda kendini hissettiren bedbînlik ile izah edilebilir.

Ziyâ Paşa'nın, 16 Muharrem 1274 tarihinde kaleme aldığı gazelinde, bedbînlik ve kadere rıza gösterme iç içedir.

Olaydı olduğu hâle rızâsı insânın

Bu rütbe olmaz idi çok belâsı insânın (s.200)

(Eğer) insanın bulunduğu duruma rızası ol(s)aydı, insanın belâsı bu kadar çok olmazdı.

Ziyâ Paşa'ya göre insan, içinde bulunduğu hâle kanaat etseydi yani nefesine yenilerek arzularının peşinde koşmasaydı daha az sıkıntı çekerdi. "Gelmiştir" redifli gazelinde olduğu gibi, bu beyitte de insanların dünyaya dert çekmeye geldiği düşüncesinden hareket edilir. Fakat şâir, bu kez mesûliyeti feleğe yüklemek yerine kendisi üstlenir.

Tahammül ettiği evzâ'a dağlar edemez

Sudur bakılsa esâs-ı binâsı insânın

İnsanın tahammül ettiği durumlara dağlar (tahammül) edemez¹⁰⁶, (fakat) bakılsa insanın yapısının esâsı sudur.¹⁰⁷

¹⁰⁶ "Biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yükledi. (Fakat görevini yerine getirmeyip) o cidden çok zalim ve çok câhil bulunuyor." Ahzab 33/72

¹⁰⁷ "Ya O küfredenler, görmediler de mi ki, göklerle yer bitişik bir halde idi ki biz onları ayırdık. hayatı olan her şeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?" Enbiya 30/21 "İnsan, kendisini bir damla sudan yarattığımızı görmedi mi de, şimdi apaçık bir hasım kesildi?" Yâsin 77/36.

Sudan yaratıldığı hâlde dağların tahammül edemediklerine insanın dayandığını, Kur'an-ı Kerîm'deki ilgili âyetlere telmihte bulunarak ifade eden şâir, insanın nasıl büyük bir imtihanın içinde olduğuna ve dolayısıyla da çektiği mihnetin büyüklüğüne işaret eder.

Dirîğ ömr ibâretse ger bu mihnetden

Geçer ümîd ile subh u mesâsı insânın

Yazık ömür eğer bu mihnetten ibaretse, insanın sabah ve akşamı ümid ile geçer.

Bir önceki beyitte imtihanın güçlüğünden bahseden Ziyâ Paşa'ya göre, eğer ömür bu imtihanın mihnetinden ibaret ise insanın gecesi gündüzü bu hâlden kurtulmanın ümidiyle geçer.

Doğar elemle geçer derd ile ölür gamla

Bilirse âh ne demdir safâsı insânın (s.201)

(İnsan) elemle doğar dert ile yaşar gamla ölür, bilirse keşke insanın neşesi (safası) hangi zaman(da)dır.

Ziya Paşa'nın 1274 (1858) tarihinde Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı terkîb-bend formundaki mersiyesi, daha evvel de işaret edildiği gibi 1276 tarihli meşhur terci'-bendinden önce, Paşa'daki felsefi huzursuzluğun belirginleşmeye başladığını gösterir. Beş bentten oluşan manzûmenin ilk bendinde, şâirin, dünyanın insan için bir mihnet yeri olduğu fikrini kötümserlikle ele aldığını görmekteyiz. "Felekdir ol ki" tekrîriyle ilerleyen bend, feleğin (dünyanın) zulümlerine tahsîs edilmiştir.

Felekdir ol ki bulunca vücûd her eşyâ

Vesâil-i adem ü mahvını eder peyda

Felekdir o ki bütün varlıklar vücut bulunca, yok ve mahv etmenin vesilelerini peyda eder.

Aslında her fânî, varlık sahasına çıktığı andan itibaren "yok olma"ya doğru yol alır. Fakat şâirin, meseleyi bu şekilde ifade edişiyile tabîî olan bir durum trajik ve şaşırtıcı bir hâle dönüşür.

Felekdir ol ki dahi gelmeden bu eşbâha

Verir meşîmede tıfl-ı cenîne hûnu gıda

Felekdir o ki daha bu vücûda gelmeden anne karnında cenin hâlindeki bebeğe kanı, gıda olarak verir.

Bebeğin anne karnındaki hayatını devam ettirmesi için kan hayatî bir önem taşımaktadır. Fakat Paşa burada, “kan” ile “kan yutmak”, “kan kusmak” deyimlerinde de olduğu gibi kan ile eziyet ve mihneti kasdetmektedir.

Felekdir ol ki eder bir sabî-yi ma'sûmu

Pelas-puş-ı mihen gâhvâre-bend-i anâ

Felekdir o ki bir mâsum çocuğa mihnetlerin hırkasını giydirir ve meşakkatlerin beşiğine bağlı kılar.

İnsanın bu dünyaya eziyet çekmek üzere gönderildiği fikrini tekrarlayan şair, burada “masûm” sıfatıyla günahsızlığa vurguda bulunarak insanın işlediği suçların (günahların) neticesinde belalara duçar olmadığını, dünyaya geliyor olmanın dert çekmek için yeterli bir sebep olduğu düşüncesini izhar eder.

Felekdir ol ki eder behr-i terbiyet tıflı

Zebûn-ı sîlî-yi üstad ü pençe-i lâlâ (s.26)

Felekdir o ki çocuğu terbiye felâketiyle lala pençesi ve üstad tokadının zebûnu eder.

Yıllar sonra, Rousse'nin Emile isimli pedagojik eserini tercüme edecek olan Paşa'nın çocuk terbiyesi meselesine bakışını göstermesi açısından mühim olan bu beyit, aynı zamanda çocukluğa ait şahsî tecrübelerini ihtiva etmektedir. Üstad sillesi ve lala pençesinin zebunu olarak, terbiye eziyetine katlananlardan biri de Ziyâ Paşa'dır. Babasının, terbiyesiyle ilgilenmesi maksadıyla satın aldığı kölenin menfî tesirlerini hayatı boyunca unutamayacak olan şâir, hâtıralarında yaşadıklarını etraflıca anlatacaktır.¹⁰⁸ Beyazıt'taki Mekteb-i Edebiyye'den arkadaşı olan Aşçı Dede de

---

108 “Benim pederim Galata gümrüğünde kâtip ve işini gücünü iyi bilir ve vazifesiyle kanaat eder bir merd muhasip idi. Benim hengâm-ı sabâvetimde yaz, kış Boğaziçi'nde; Kandilli'de sakin; olurduk. Benimle; beraber mektebe gidip gelmek, hem de evin sokak işlerini görmek için on yedi, on sekiz yaşlarında ve Ömer nâmında bir Çerkeş kölesi aldı. Köle memleketinde hırsızlıkla terbiye olunduğundan kiraz, üzüm mevsimlerinde beni bağlara götürür ve kendisi eli yettiği meyvelerden çalardı. Birlikte yerdik. Tahminime göre altı, yedi yaşlarında idim. Bir gün köle ile beraber kapudân-ı esbâk Damad Halil Paşa'nın Kandilli üzerinde vâki bağlarından Havuzlu Bağ derler, bir bağına gittik Bağın etrafı dikenli çalılarla mahfuz olmakla, köle bir medhal bulup da giremedi. Ve elindeki sopa ile çalıları aralayarak güçle bir küçük delik açabildi.

Ve bana hitap ile «ben buradan sığamam! Sen küçüksün, içeri gir! Yakındaki kütüklerden üzümleri koparıp bana ver, birlikte yiyelim» dedi. Ben de «peki» dedim. İçeri daldım. Ve üzüm devşirmekle meşgul oldum. Meğer Halil Paşa merhûm ol esnada nişan atmak için o bağa gelmiş ve nişan testisi bittesadûf tamam benim çapul ettiğim mahalle konulmuş olmakla, uzaktan beni görmüş. Merhumun dairesi kavaslarından Kandillili Ahmed Bey derler koca bıyıklı bir kavas vardı ki her bâr rast geldikçe bıyıklarından korkardım. O gün paşanın yanında bulunmuş ve paşa beni ona gösterip, yanına getirmesini tenbih ile göndermiş.

Ben ise dünyadan bî-haber! Muttasıl üzüm salkımlarını koparıp, çalı arasından köleye vermekle meşgul iken, ansızın arkamdan biri gelip, beni kucağına kaptı. Ve korkutmayarak ve bilmem ne sözlerle temin ve tesliyetler

hatıralarında, şairin kendisine bir imtihanında yardım ederken hocası tarafından fark edilerek falakaya yatırıldığını nakleder ki¹⁰⁹ yine bu beyitte yakınılan hoca tokadı, bu tecrübenin tesiriyle olsa gerektir.

Felekdir ol ki eder akl-ı hikmet-âmuzu

İkâl-bend-i habâyâ-yı fikr-i derd ü belâ (s.26)

Felekdir o ki hikmet sahibi aklı, dert ve bela fikrinin sırlarına (gizli işlerine) bağlanmış kılar.

Bu beyitte dikkate değer olan taraf akl ile ikâl kelimelerinin mâna irtibatını hissettirerek, aklın insanlara serbest bir muhakeme kabiliyeti sağlamak yerine insanı dert ve belalara mahkum edecek bir bağ olduğunun vurgulamasıdır.

Felekdir ol ki verir derd-i ser zamanlarca

Verirse her kime bir lâhza cür'a-i sahbâ

Felekdir o ki bir kimseye, bir an için içki kadehinin dibindeki tortuyu verse uzun bir müddet baş ağrısı çektirir.

---

ederek, paşanın yanına götürdü. Önünde duran birkaç tabak üzümü benim önüme sürüp, yemek teklif eyledi. Onun bu hüvâzişi korkuyu ve hicâbı büsbütün zâil edip bilâ-tekellûf yemeğe başladım. Kimin çocuğu olduğumu evimizin ne semtte olduğunu sordu. Ben de söyledim. Niçin üzüm çaldığımı sorunca, hiç ketm etmeyip, kölenin talimatını tamamiyle naklettim. Benim sadâkat ve safvetim besbelli merhumun hoşuna gitti, zira elime bir hayli para verdi. Ve Ahmet Bey'e teslim ile hânemize gönderdi.

.....
İşte eğer Çerkeş köle bizde kalıp da ben onunla daima düşüp kalkmış olsaydım, başı açık bir hırsız olmasam da mutlaka afif-i nanzar mürtekiplerden biri bulunurdum. Eğer lalanın iyiliği galip olmayıp da yalnız paraya irtikâb ile beni hevâ ve hevesime terk edeydi ben şâir olamadıktan sonra baldırı çıplak bir tulumbacı olurum.” Ziyâ Paşa, Ziyâ Paşanın Evân-ı Tufulliyet Hakkında Bir Makâlesi, (nâşir: Ebuzziyâ Tevfik), Mecmu'a-i Ebuzziyâ, sayı:14 (Fî gurre-i Rebî'ü'l-âhire), s.15 (10 Rebî'ü'l-âhire), İstanbul:1298. s.419-20, s.458-9

¹⁰⁹ “Geçenlerde Adana valisi olup vefât eden meşhur Ziya Paşa merhum zatın Kandillili olup Kandilli Mahalle Mektebi'nde dahi birlikte okumuş idik. İşte bu zat da o vakit Süleymaniye Mektebi'nde idi ve hem de konakları oraya civâr idi. Hemşerilik bu ya, fakiri ziyadesiyle severler idi ve o tarihte hem-sin idik, yani on dört on beş yaşlarında idik. Lâkin o kadar zeki ve o derece fâtin idi ki âdetâ sual ve cevapta birinci Hoca Numan Efendi'yi durdurur idi. Binaenaleyh, Numan Efendi'nin ziyadesiyle sevgili bir tanesi idi. Hatta bir gün İmamzade Efendi mektepte imtihan eder iken bizim dersimize nöbet gelip “İzhârcılar gelsin” diye çağırdılar. İmtihana gider iken Ziya Bey yanıma gelip “İbrahim, sen kapının önüne otur, ben perdenin arkasından sana söylerim. İmtihani verirsin, yirmi kuruşluk sınıfa çıkarsın.” dedi. Fakir de canıma minnet, memnun oldum ve öyle yaptım. Çocuklar cevap veremediklerine fakir cevap vermeye başladım. İmamzade memnun olup “Aferin oğlum” deyip öbürlerinin yüzlerine tükürür idi. Sonra bir başka defa dahi sual etti. Cevap verdim. Diğer bir sualde Ziya Beyden alacağım cevaba muntazir olup her nasılsa mîr-i mümâileyh dahi sesini biraz daha ziyadece çıkarmakla İmamzade işitip derhal Numan Efendi'ye hitaben:”Perdenin arkasında birisi var. çabuk şu habisi tutup bana getirin!” demesiyle havfımdan az kaldı ki pantolona salıverem. Numan Efendi dışarıya çıkıp sual etti. Anladı ki Ziya Bey'dir. Ele vermemek için “Kimse yok imiş” dedi. İmamzade “Hayır efendi, ben işittim”dedi. Tekrar çıkıp “Efendim, Ziya Bey bendenizmiş” dedi. [İmamzade] “getirin şu hınzır!” dedi. Zarurî içeriye getirdiler. Falakayı getirip Numan Efendi önüne yatırıp biçare Numan Efendi elleri titreyerek yavaşça bir iki değnek vurup oradan oradan İmamzade'nin etegini öpüp “Kulunuzuza bağışlayın!” demesiyle affedip falakadan kaldırdılar.

Lâkin şimdi Ziyâ Bey'in elinden yakamızı kurtaramıyorum. “Sen bana sebep olup dayak yedirdin” diye. Ne hâli ise özürler ile gönlünü aldık” Aşçı İbrahim Dede, Çok Yönlü Bir Sufinin gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı: Aşçı Dede'nin Hatıraları, (haz: Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), Kitabevi, İstanbul:2006. s. 181-2

İnsan çektiği elemi unutmak üzere içkiye sığınsa, kısa bir an için bu dertlerden uzaklaşmayı, uzun müddet devam eden baş ağrısıyla öder.

Felekdir ol felek-i bî-amân ki çeşmesine

Gelen attâşî eder hûn-ı dil ebed-irvâ

Felekdir o amansız felektir ki çeşmesine gelen susuzu gönül kaniyla ebediyyen suya kandıracaktır.

Felek bir öyle felektir ki cân alur yerine

Ederse her kime nân-pâre-i hayât i'tâ (s.27)

Felek öyle bir felektir ki bir kimseye hayatın bir parça ekmeğini ihsan eylese bunun karşılığında can alır.

Felek bir kimseye ekmek vermişse o verdiği ekmeğin karşılığında başka bir can almıştır.

Bir âsiyâb-ı felâketdir âsiyâb-ı felek

İçinde gendüm-i gerdânıdır semâ ve semek (s.27)

Feleğin değirmeni bir felaket değirmenidir, sema ve balık (yıldız) bu değirmenin içinde dönen buğday (tanesi)dir.

Eski inanişâ göre göklerin denize, gökyüzünde görünenlerin ise balığa benzetildiği bilinmektedir.¹¹⁰ Şair aynı görüşten hareket ederek gökyüzü ve balığı feleğin değirmeninde dönen buğdaya benzetir.

Mersiye'nin ikinci bendinde, yoğun olarak işlenen “ölüm” ve “yokluk” fikirlerinin şâiri kötümserliğe sürüklediği görülür.

Hayât add edilen hem-nijâdıdır mevtin

Sürûr vehm olunan fikr olunsa matemdir

Hayat addedilen (şey) ölümlle aynı soydandır. Sevinç zannedilen (şey) düşünülse üzüntüdür.

Doğumla başlayan hayat ile ölüm, takdîr-i ilahîdir. İnsanın bu noktada hiç bir ihtiyârı yoktur ki hayat ve ölümün aynı soydan yani Allah ‘ın irâdesiyle olduğu görülür.

---

¹¹⁰ Bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, “Osmanlı Edebiyatına felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar)”, Türk Dünyası Araştırmaları, S:90, İstanbul:1994. s.141

Sevinç ve üzüntü, anlık duygulardır. Bu hâllerin üzerinden belli bir zaman geçtikten sonra, sevincin üzüntü ya da üzüntünün sevinç olarak algılanması mümkündür. Fakat şâir meseleye kötümserlikle yaklaştığı için müspet gibi görünen şeylerin menfi olduğunu söylemekle yetinir.

Ne rütbe mertebe bulsa kişi bu âlemde

Yine zebûn-ı ecell olması musammemdir (s.27)

İnsan bu dünyada hangi rütbeye ulaşırsa ulaşsın yine de ecelin zebûnu olması kesin olarak kararlaştırılmıştır.

Allah'ın mutlak irâdesi¹¹¹ olan ecel, hangi mertebeye varmış olursa olsun insanı âciz bırakır. İlahî irâde karşısında insana çaresizliğini hissettiren ölüm, aynı zamanda yokluk fikrinin de menşeidir. Yokluk düşüncesi, Ziya Paşa'yı, kendi fânîliğini hissettirdiği nisbette zebûn eder.

Dirîğ kim ola bâzîçe-i kilâb âhir

O ser ki bâliş-i zer-kâr üzre mükremdir (s.28)

Yazık ki (o baş) sonunda köpeklerin oyuncağı olsun, o baş ki altın işlemeli yastık üzerinde ağırlanmıştır.

Hayattayken değer atfedilen şeylerin öldükten sonra kıymetsizleşmesi, şâir için kalbullenilemez bir durumdur.

Ne nâm u şanı olan ehl-i iştihâr geçdi

Ki nâmı mensî-yi idrâk-i nev'-i âdemdir (s.28)

Ne şanı ne namı olan şöhret sahipleri geçti ki ismi insanoğlunun zihninde unutulmuştur. Paşa'ya ölmek kadar unutulmak da endişe verir.¹¹²

Şükûh u satvet-i iclâli mahveder fi'l-hâl

Ecel ecel denilen bir belâ-yı mübremdir (s.28)

Büyükülüğün ululuğunu ve kuvvetini mahveder hemen; ecel, ecel denilen (şey) bir kaçınılmaz beladır.¹¹³

¹¹¹ “Her nefis ölümü tadacaktır.” Âl-i İmran 3/185

¹¹²Bu manzûmenin son bendinde yer alan şu beyit, Paşa'daki unutulmamak arzusunun bir tezâhürüdür: Cidâr-ı türbede bu cân-güzâr mersiyyem Te'essüf üzre okunsun zamân-ı haşre kadar (s.31)

Ziyâ Paşa, eceli; her şeyi yok eden bir belâ olarak görür ki bu hâl şâiri tedirgin eder.

12 Rebi'ü'l-evvel 1275 tarihinde inşad ettiği “ad” redifli gazelinde Ziyâ Paşa, sevinç ve kederi farklı bir bakışla ele alır:

Etmeden tahkîk-i hâl-i dehri erbâb-ı lûgat

Mâteme şâdî demiş şâdîye mâtem koymuş ad (s.190)

Lûgat yazanlar (erbâbı) dünyanın hâlini araştırmadan, üzüntüye sevinç demiş sevince ise üzüntü adını koymuş(lar).

Yukarıda da ele alındığı gibi aslında sevinç diye bilinen şeyin üzüntü, üzüntü olarak kabul edilenin ise sevinç olduğunu dile getiren şâir, lûgat ilmiyle uğraşanların, dünyanın hâlini tahkîk etmedikleri için bu gerçeği fark edemediklerini düşünür.

Ziyâ Paşa'nın 1276 tarihli tercî'-bendinde de şâirdeki bedbînliğin, kendisini kuvvetle hissettirdiğini görmekteyiz. Bu mesele ile ilgili bazı beyitleri diğer bölümlerde ele aldığımız için, bu manzûmenin üzerinde kısaca duracağız.

Manzûmenin dördüncü bendinde, hayvanlar âlemindeki mücâdele ele alınarak zayıfların güçlülülere av olduğu gerçeğine ulaşılır. Ziyâ Paşa bu gerçeği, dünyanın nizâmı olarak kabul eder fakat tedirgin olmaktan da kendisini kurtaramaz. Çünkü bu mücadelenin insanlar arasında da vâki olduğunun farkındadır ve bu hâl, Paşa'daki bedbînliği biraz daha derinleştirir.

Gâlib zebûnu kâ'idedir eylemek telef

Yerde havâda bahrde cârî bu gîrûdâr (s.125)

Güçlülerin acîzleri öldürmesi kaidedir; yerde, havada, denizde bu mücadele cereyan eder.

---

¹¹³ Eceli kaçınılmaz bir belâ olarak gören şâir, ölümü büyük bir soğukkanlılıkla karşılayacaktır: “Ziya Paşa hastalandı. Yatağa düştü. Her gün kendisini ziyaret ederdim. Memleketin asırlarda bir yetiştirdiği bu büyük şair, bu büyük memleket adamı her gün biraz daha ölüme yaklaşıyordu.

Ziya Paşa hastalanıp yatağa düştüğü ilk andan beri öleceğini anlamıştı. Fakat ben, bütün ömrümde ölümü böyle bir sükûn ve soğukkanlılıkla karşılayan ikinci bir insan daha görmedim.

Hastalığının epeyce ilerlediği zamanlardaydı. Gene kendisini ziyarete gittim. Yüzü sapsarıydı. Bu sapsarı yüzde yalnız hâlâ canlılığını muhafaza eden Ziya Paşa'nın o iri güzel, ciddî müşfik gözleriydi. Odada bir köşeye iliştim. Bir müddet vilâyet ahvali hakkında kendisine verdiğim günlük havadisleri dinledi. Sonra:

-Nazım Bey şöyle yanıma gel, dedi.

Kalktım, yatağının başucundaki iskemleye oturdum. Bir müddet hiç bir söz konuşmadık. Sonra Ziya Paşa, yorganın altından ayaklarını çıkararak:

-Oğlum, bak bunlar şişti, dedi. Ayakların şişmesi, bu alâmet acelecidir.” Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.109

Ziyâ Paşa şiirin altıncı bendinde, yine zayıflar ile güçlüler arasındaki mücadeleye ayırır. Fakat burada bahis mevzuu insandır. Şairin bir çok manzumesinde karşımıza çıkan, iyi ve akıllıların dünyada dert ve belalara uğradığı hâlde kötü ve nâdânların iyi mevkilere ulaşarak onlardan daha iyi bir hayat sürdüğü görüşü bent boyunca tekrarlanır.

Güller güler figânla geçer ömr-i andelîb

Bî-mâr ihtizârda ücret diler tabîb (s.126)

Güller güler (fakat) bülübülün ömrü feryatla geçer, hasta can çekişmede hekim (ise) ücretini ister.

Beytin ilk mısraı, bülübülün güle aşkı meyânında klâsik şâirler tarafından defalarca dile getirilmiştir ki şiir için orijinal bir yönü yoktur. Fakat ikinci mısradaki, ölmek üzere olan hasta ile verdiği hizmetin ücretini bekleyen doktoru aynı tablo içinde resmetmek, şâirdeki hayat ve ölüm tasavvurunun belli anlarda nasıl içiçe geçtiği ve giriftleştğini göstermesi bakımından önemlidir. Ölüm yatağındaki hasta, kendisini tedavi etmeye çalışan tabibe ücretini vererek hayattan istifade etmesine vesile olacaktır. Biz, “ölüm”ün mücerret tarafı kadar, müşahhas cihetinin de şâiri tedirgin ettiği kanaatindeyiz.

Bir sonraki beyitte şâir, kendine has duyuş ve ifade ediş tarzıyla bir cenâze etrafındaki sahneyi çok güzel karikatürize eder. Fakat bu beyit, Ziyâ Paşa da dahil olmak üzere kimseyi gülümsetmez.

Mânend-i lâşe na’ş-ı tûvânger zelîl ü hâr

Kerkes misâl vâris ü gassâl nâ-şekîb (s.126)

Ziyâ Paşa’daki trajik olanı yakalama kabiliyetinin güzel bir tezahürü kabul edilecek bu beyitte; zenginin cesedi, leş gibi hor ve hakir (iken) mirasçı ve ölü yıkayıcı akbaba gibi sabırsızdır, diyen şâir “ölüm”ün sadece insan için mukadder olan tarafına değil bu hadisenin vukûundan sonra, ölen kimse ile ilgisi olanların tavırlarındaki dünyevîliğe de dikkat çeker. Zengin bir kimsenin ölümü çevresindekilere “ölüm”ün varlığını hissettireceği yerde, dünyaya daha sıkı tutunmanın vesilesi olmaktadır. Şâiri, ölüm kadar ölüm sonrasındaki bu hâl de bedbînliğe sevk eder.

Şâir, manzumenin sekizinci bendinde, peygamber ve din büyüklerinin uğradığı zulümleri sıraladıktan sonra, şu fikre ulaşır:

Her kimde aşk gâlib ise kurb-i Hazrete

Ol denlü anda derd ü belâ dır füzûn-ter (s.129)

Her kimde Allah'a yakın olma aşkı gâlib ise, o kişide dert ve belâ o kadar (çok) fazladır.

Ziyâ Paşa'ya göre Allah'a yakın olmak isteyenler, Allah'ın irâdesiyle pek çok mihnete katlanmak zorundadırlar. Birçok manzumede dile getirilen, dünyaya dert çekmek üzere geldiği düşüncesi; bu beyitte kendini gösterir. Şâirin, Allah'a aşkla bağlı kimselerin de çile çektiğini düşünerek teselli bulmaya çalıştığını da düşünebiliriz.¹¹⁴

Ziyâ Paşa'nın Amasya'da yaşadığı sıkıntılı dönemin izlerini taşıyan 1282 tarihli münâcâtı, şâirin günahkârlığını dile getirmesiyle başlar. Manzûme ilerledikçe, dünyanın kendisini bin türlü derde boğduğunu fakat artık mihnete tahammülü kalmadığını ifade eden Paşa, Allah'ın rahmetine sığınır. Şâirin hayata kötümser bir nazarla baktığı anlarda bile Allah'ın rahmetinden ümit kesmemesi, Ziyâ Paşa'da kötümserliğin bir dünya görüşü olmadığını delili sayılabilir.

Sipâh-ı hemm ü gam etrâfım aldı

Bu âlem başıma şimdi daraldı

Kesildi çâre tedbîrim bunaldı

Ümîdim yalnız bir sende kaldı

Zebûn u âcizim rahm et İlâhî

Meded ey pâdişehler pâdişâhı (s.21)

---

¹¹⁴ Yakup Çelik bu beyitle ilgili "Allah'ı kim çok seviyorsa acının büyüğünü de o çeker. Bu, -Nakarat beyit olması [manzûmenin terci'hânesi olan "Subhâne men tahayyere fî sun'ihî'l-ukûl / Subhâne men bi-kudretihî ya'cüzü'l-fuhûl" beyti]- Ziyâ Paşa'nın o devirde idâmını gerektirecek tarzda isyândır. Ayrıca mizâcından ve ikbâl hırsından kaynaklanan fonksiyonları da burada hatırlamak gerek.", yorumunu yapar. Yakup Çelik, "Ziyâ Paşa'nın Şiirini Yapan Unsurlar", Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, basılmamış Y.L. tezi, Erzurum:1989. s.27 Her şeyden evvel, bu beyitte şâirin isyânından bahsetmek mümkün değil. Allah'a yakın olanların daha fazla dert çektiği düşüncesi, İslâm dışı bir telâkki değildir. Dolayısıyla da isyân değildir. Şâirin, bu düşüncesinden ötürü idâm edileceğini düşünmek ise bütün bir İslâm tecrübesini hiç dikkate almamaktır. Ayrıca; Yakup Çelik, "ikbâl hırsından kaynaklanan fonksiyonları da burada hatırlamak" demektir ki biz, "ikbâl hırsından kaynaklanan fonksiyonlar" ile beyitte dile getirilen düşünce arasında ilgi kuramadık.

Gam ve keder ordusu tarafından etrafi sarılan şâir, çâresiz kaldığını söyleyerek Allah'a yönelir.¹¹⁵ Klâsik şairlerimizden bilhassa Nâbî ve Nâilî'de görülen sâmimiyet hissi, Ziyâ Paşa'da da görülmektedir.

Beni âlâm-ı dehr etdi mu'azzeb
Perîşân hâime rahm eyle yâ Rab
Vezîr ü şâha etmem arz-ı matlab
Tasarruf sende kudret sendedir heb (s.21)

Zamanın (dünyanın) elemeleri beni azapta bıraktı fakat ben ne vezire ne de padişaha isteğimi arz etmem. Çünkü kudret ve tasarruf sendedir, ancak sen rahmet edebilirsin.

Manzumenin devamındaki,
Hücûm etdi bana kasd ile dünyâ (s.21)
Benim yokdur mecâlim imtihâna (s.22)

gibi samimî mısralar, Ziyâ Paşa'nın nasıl bir ruh hâlinde bulunduğunu gözler önüne serer. Şâir, içinde bulunduğu kötü durumdan tevekkülle kurtulur:

Dil ü cândan sana etdim tevekkül (s.22)

Ziyâ Paşa'nın Avrupa'da yazdığı meşhûr Terkîb-bendinde, şâirdeki bedbînlik şiirin bütününde olmasa da bazı bentlerinde kendini gösterir. Daha önce de değindiğimiz Avrupa hayatının sıkıntıları, manzumenin sekizinci bendinden itibaren kuvvetle hissedilmektedir. Bununla beraber manzumenin dördüncü bendi, cüz'î irâdeye sahip insanın ilahî irâde karşısındaki vaziyetini göstermesi bakımından mühimdir.

Bir katre içen çeşme-i pür-hûn-ı fenâdan

Başın alamaz bir dahi bârân-ı belâdan

Fâniliğin (kötünün) çok kanlı çeşmesinden bir damla içen, bir daha bela yağmurundan başını alamaz.

¹¹⁵ Yakup Çelik manzumenin mütekerrir beyti için "farklı bir yorum" getirir:

"Zebûn u âcizim rahm et İlâhî

Meded ey pâdişehler pâdişâhı

beytinde pâdişahıtan af dilenir. Şâir, nefsinin esiri olduğunu, zevk ve heveslerine yenildiğini, dünyâ nimetleriyle iştiğâl ettiğini söylemektedir.

Ziyâ Paşa, şiirin daha sonraki kısımlarında dünyâ dertleriyle perişân olduğunu, çâre ve tedbirinin kalmadığını, vezirlere ve şâhlara derdini açamayacağını, tek çârenin pâdişahıta bulunduğunu söyler. Pâdişâh, Müslüman âleminin halifesidir. Yani, pâdişâhın teveccühünü kazanan, pâdişâhın yardım elini uzattığı kimseler hem dünyalığını, hem de âhiretliğini almış olacaktırlar." Yakup Çelik, "Ziyâ Paşa'nın Şiirini Yapan Unsurlar", Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, basılmamış Y.L. tezi, Erzurum:1989. s.6

Beytin anahtar kelimesi “fenâ”dır. Bilindiği gibi bu kelime yokluk manâsında isim olarak kullanıldığı gibi kötü anlamında da sıfat olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte “fenâ”nın, Türkçede isim hâlinde kullanıldığına da tesadüf etmekteyiz. Ziyâ Paşa, bu kelimeyi her iki mânaya gelecek şekilde kullanmıştır. Şâirin, hayatı bedbîn bir nazarla telâkki edişini bütün kuvvetiyle izhâr eden bu beyit, Ziyâ Paşa’daki kötümserliğin hangi hudutlara ulaştığını göstermesi bakımından mühimdir.

Sâbit-kadem ol merkez-i me’ mûn-ı rızâda

Vâreste olup dâire-i havf u recâdan (s.137)

Râzî olmanın emniyetli merkezinde sâbit ayaklı ol, korku ve ümidin dâiresinden kurtulmuş olarak.

Ziyâ Paşa insanları, sahip olunan şeyleri kaybetme korkusu ve yeni arzulara kavuşma ümidini bir kenara bırakarak, kaderin hükümlerine rıza göstermeye davet ediyor. Bir önceki beytin hâlet-i rûhiyesinden şâir, kanaat fikrine ilticâ ederek kurtulur. En belirgin mizaç hususiyeti ihtiras olan Ziyâ Paşa, “kanaat” a meşakkatli bir mücadelenin nihayetinde ulaşır.

Bî-baht olanın bağına bir katresi düşmez

Bârân yerine dürr ü güher yağsa semâdan (s.138)

Yukarıdaki beyitle aynı merkezde ele alınabilecek olan bu beyitte, her insanın nasibinin Allah tarafından verildiğini, bahtlı kişi bundan istifade ederken bahtsız kişinin mahrum kaldığı ifade edilir.

Manzumenin yedinci bendinde şâir, kötümserlik hissinden sıyrılır:

Her derdin olur çâresi her inleyen ölmez

Her mihnete bir âhir olur her gama pâyân(s.141)

Her derdin olur çaresi her inleyen ölmez; her mihnete bir son, her gama bir sınır olur.

Ziyâ Paşa yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen, kabahati feleğe yüklemmez. Derdin tahammül edilebilirliğini ve geçiciliğini düşünür. Bu beyit, bedbînliğin şâir için bir dünya görüşü olmayıp belli anlarda zuhur eden duygu hâli olduğunun da bi göstergesidir.

Allah'a tevekkül edenin yâveri Hakdır

Nâ-şâd gönül bir gün olur şâd olacaktır (s.142)

Sekizinci bendin terkîb-hânesi olan bu beyitte şâir; Allah'a tevekkül edenin yardımcısı Hak'tır, kederli gönül bir gün gelecek mesut olacaktır, diyerek Allah'a olan imânını muhafaza ettiğini ortaya koyar.¹¹⁶

Ziyâ Paşa'nın Cenevre'de kaleme aldığı 1287 yılının Şa'bân ayına âit "gördüm" redifli gazelinin dördüncü beyti, şâirdeki bedbîn telâkkinin en ileri merhalesi kabul edilebilir.

Cihân nâmındaki bir maktel-i âme yolum düşdü

Hükûmet derler anda bir nice sal-hâneler gördüm (s.203)

Cihan adındaki insanların (umûmun) katledildiği bir yere yolum düştü, orada hükûmet dedikleri bir çok mezbahalar gördüm.

Dünyayı insanların katledildiği yer olarak gören Ziyâ Paşa, hükûmeti de bu katil fiilin gerçeğe geçtiği bir mezbaha olarak düşünür. Şâiri bu şekilde düşünmeye sevk eden en büyük âmil; Ziyâ Paşa'nın, Bâb-ı Âlî'nin arzusu üzerine hareket eden İngiltere hükûmetinin haksız muamelesine maruz kalışıdır. Yine burada Ziyâ Paşa'nın mecâzî anlamda kullandığı "katil" ile "adletsizlik/haksızlık"ı kastettiği fikrindeyiz. Eğer şiirdeki "maktel", "sal-hâne" ifadelerinin gerçek mânalarıyla şiirde yer aldığını düşünürsek, Ziyâ Paşa ile bedbînliği felsefesinin temel prensibi yapan Schopenhauer'ı aynı dünyanın insanları olarak kabul etmekte bir beis yoktur.¹¹⁷

Ziyâ değmez humârı keyfine meyhâne-i dehrin

Bu işrette ben çok durmadım amma neler gördüm (s.203)

Ziyâ! Zamanın meyhânesinin (hükûmette bulunmanın) keyfi, baş ağrısına değmez. Bu eğlencede ben çok bulunmadım fakat neler gördüm.

¹¹⁶ Orhan Okay'a göre; "Bütün karamsar felsefesine, yaşadığı karmaşık psikolojik tecrübeye rağmen Ziya Paşa imanından bir şey kaybetmez." Orhan Okay, Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Dergâh yay., İstanbul:2005. s.32

¹¹⁷ Süleyman Nazif, bu beyitle ilgili şu tespiti yapar: "Cenevre hayâtı Ziyâ Paşa'nın rûhündeki melâl ve infîâlî tezyîd ile onu âdetâ *anarşistliğe* sevk etmişti. Hatt-ı destiyle olan mecmu'a-i eş'ârında bir beyit vardır ki şâirin o zamanki fevân ve isyânını gösterir. Bugüne kadar kitâbın sâhifelerinde, herkesin hâfızasından ve nazarından uzak kalmış olan bu beytin (Emile) müterciminin kaleminden ve o kadar mücâdelât-ı kalemiyyeden sonra sâdir olması câlib-i dikkatdir.

Cihân nâmında bir maktel-i âme yolum düşdü

Hükûmet derler anda bir nice salhâneler gördüm" Süleyman Nazif, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925. s.25

Şâir, “meyhâne-i dehr” ile Bâb-ı Âli’yi kasteder. Devlet idâre etmenin keyfi, bu işlerle uğraşmanın neticesinde ortaya çıkan başağrısına değmez; keyiflenmek üzere içilen meyin, ardından gelen “humâr”a değmeyeceği gibi. Şâir’in, “çok durmadım” dediği memûriyet, kısa süreli Meclis-i Vâlâ azâlığıdır.¹¹⁸ Bu beyitteki ikbâli küçümseyiş, şâirdeki yüksek mevkilere ulaşma ihtirasının küllendiği düşüncesini akla getirmektedir.¹¹⁹

Yine aynı yılın Cemâziye’l-âhire ayına ait Cenevre’de yazılan diğer bir gazelinde şâir, lirik bir ifadeyle insanların arzularına zamanında kavuşamadığını, isteklerinin yerine geldiğinde ise artık arzu sahibine bir faydası olmadığını dile getirir.

Görmeden âsâr-ı nîsânın bahâr elden gider

Güller âhir râm olur ammâ hezâr elden gider

Nisan ayının eserlerini (güzelliklerini) görmeden bahar elden gider, güller sonunda bülbülün aşkına boyun eğer ama bülbül ölür gider.

Rızk-ı maksûma kanâ’atdır me’âli hikmetin

Gâh hırs-ı nev-şikâr ile şikâr elden gider (s.194)

Hikmetin anlamı (Allah tarafından) taksim olunmuş rızka kanâat etmektir, bazan yeni avın hırsıyla (hazırdaki) av elden gider.

Ziyâ Paşa’ya göre hikmetin anlamı, Allah’ın insana bahşettiğine kanaat göstermektir. Şâir bu ifâdeleriyle, bir önceki beytin psikolojisinden uzaklaşır.

Avrupa’dan dönen Ziyâ Paşa’nın, Sultan Abdülazîz’e sunduğu 1288 tarihli kasidesi şâirdeki bedbînliğin hangi merhaleye ulaştığını göstermesi bakımından oldukça mühimdir.

¹¹⁸ “Şâir burada Bâb-ı âli’deki kısa memuriyet hayatına gönderme yapmaktadır. Bilindiği gibi Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi ve Midhat Paşa ile Kanun-i Esâsî (Anayasa) komisyonunda birlikte çalışmış. Daha sonra bilinen sebeplerden dolayı bu komisyondan ayrılmak zorunda kalmıştır.” Ali İhsan Kolcu, Tanzimat Edebiyatı – Şiir I, (2. Basım), Salkımsöğüt yay., Ankara:2004. s.148 Ali İhsan Kolcu’nun bu tespiti yanlıştır. 1870 yılında yazılmış bir gazelde şâirin, 1876 yılındaki memuriyetine “gönderme” yapısı mümkün değildir. Ziyâ Paşa, Kânûn-ı Esâsî komisyonunda Nâmık Kemâl ile birlikte çalışmıştır. Ali Suavi, bu komisyonda yoktur. Ziyâ Paşa’nın “bilinen sebeplerden dolayı” komisyondan ayrıldığı bilgisi de yanlıştır. Paşa, komisyondaki görevine sonuna kadar devam etmiştir. Kolcu, herhâlde Abdülhamîd’in sarayda teşkil ettiği tercüme heyeti ile Kanûn-ı Esâsî komisyonunu birbirine karıştırmıştır.

¹¹⁹ Bununla berâber, Dwelshauvers’in Ribot’u kaynak göstererek yaptığı tespiti, Ziyâ Paşa için de geçerli olması muhtemeldir: “İhtiraslarda araya giren çevirtici kuvvetler: akıl ve içtimâî sansür olmak üzerekidir. Çok kere ihtirasların bir tohum şeklinde gayrişuurî bir surette çalıştığı ve ferdin teessür halleri ile fiillerinde değişiklikler suretinde meydana çıktığı vaki olur. Meselâ her türlü ikbâle gösterilen istihfâf, kalpte ve kül altında saklanan bir ikbal hırsının alâmeti olabilir.” D. Dwelshauvers, Psikoloji (çev: Mustafa Şekip Tunç), İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul:1938. s.390

Pîr etdi tâzelikde beni baht-ı vâj-gûn

Âlemde bitdi bence hayâtın halâveti (s.62)

Tersine dönmüş baht beni gençlikte yaşlandırdı, (bundan sonra) dünyada bana göre hayatın zevki bitti.

Bi'llâh çokdan eyler idim nefsimi telef

Men' etmeseydi tal'atinin şevk-i rü'yeti (s.63)

Allah için çoktan canıma kıyardım, (eğer) güzel yüzündeki bakışın şevki engellemeseydi.

Klâsik şiirin sevgili-âşık münasebetiyle, Paşa ile Sultan Abdülazîz arasındaki ilişkinin benzerliğinden daha önce bahsetmiştik. Bu beyit de bu ilgiyi teyit eder mahiyettedir. Paşa'nın intihar etmesine, Abdülazîz'in yüzü (ihtimâl ki fotoğraftaki yüzü) mâni olur.

1289 yılının Cemaziye'l-âhire ayında yazılan "endîşesi" redifli gazelinin üçüncü beytinde şâir, insanın hayatta kaldığı sürece dert çekmekten kurtulamayacağı düşüncesindedir.¹²⁰

Rûhdan unsurda oldukca kesilmez ıztırâb

Hâlîdir murg-ı kafes-bendin firâr endîşesi (s.212)

Bedende nefesten (eser) oldukça ıztırâp bitmez, kafese bağlı kuşun kaçma düşüncesi boştur.

Ziyâ Paşa'ya göre can bedende durduğu müddetçe insan ıztırâp çeker. Nasıl bir kuşun kafese bağlı iken kaçması boş bir uğraş ise insanın da elem duymaması mümkün değildir.¹²¹

---

¹²⁰ Rumeli şimendiferlerine dair yeni bir mukavele hazırlanması meselesinde Mahmud Nedim Paşa tarafından; üç yüz bin frank rüşvet almakla suçlanan Ziyâ Paşa, "endîşesi" redifli gazeli bu hadisenin üzerine yazar. Nâzım Paşa, hatıralarında, bu olayı Ziyâ Paşa'nın ağzından nakleder: "- İşte diye devam etti. (Endîşesi) redifli gazeli bu vesile ile yazdık. Hayatımda iki defa irtikâpla itham olundum. Birincisi Mahmud Nedim Paşa'nın açıktan açığa iftirası....." Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.24

¹²¹Schopenhauer, bu beyitte ifade edilen düşünceyle ilgili şöyle bir izahta bulunur: "İstırapların kaçınılmazlığı, ve biri geçse diğerinin yerini alacağı fikri düşünülürse, herkesin kendi ölçüsüne göre çekeceği ıstırap muayyendir. Bunun dozu ne azaltılabilir, ne çoğaltılabilir. Böylece insanın ıstırap ve huzuru hiç de dıştan gelen tesirlere raci olmayıp fizik bünyemizin zamanla geçirdiği istihalelerin mahsulüdür ki buna mizaç demektedir. Böylece hadiseleri hafife ve ağıra alan insanlar vardır. Nasıl ki büyük ıstıraplar küçükleri duyulmaz hale getirir ve büyük ıstırapların bulunmadığı yerde en küçük sıkıntılar bizi tazib eder." Schopenhauer, İrade Felsefesi, (çev. ve haz.:Sadi Irmak), İkbâl Kitabevi, İstanbul:1962. s.91

Ziyâ Paşa'nın 1291 yılındaki ruh hâlini yansıtan “nefes-be-nefes” redifli gazeli, şâirin hayat ile ölüm arasındaki ince çizgide bulunduğuna işaret eder.

Girû alır ne verir ise rûzgâr âhir

Görün bu nükteyi eyler beyân nefes-be-nefes

Zaman ne verir ise sonunda geri alır, görün bu nükteyi nefesten nefese (her nefes alış ve verişte) beyan eder.

Ziyâ Paşa, zamanın verdiği her şeyi geri aldığını, insan için hayat belirtisi olan nefes alıp vermenin de bu nükteyi dile getirdiğini düşünür.

Hayât aldığı demdir memât verdiği dem

Kişi ölür dirilür ân-be-ân nefes-be-nefes

Hayat aldığı nefestir, ölüm verdiği nefes; insan her an, her nefeste ölür dirilir.

Ziyâ tevâtür-i enfâsdan müşâhiddir

Ki şem'-vâr biter bu cihân nefes-be-nefes (s.199)

Ziyâ nefeslerin rivayetinden (tevatür) müşâhede etmiştir ki bu cihan mum gibi nefesten nefese (her nefeste) biter.

Yazıldığı tarihle ilgili her hangi bir kayıt olmayan bu kıtasında Ziyâ Paşa, yaşadıkları yüzünden dünyaya gelmemek ya da akıllı olmamayı arzular:

Yâ Rab ne eksilirdi derya-yı izzetinden

Peymâne-yi vücûda zehr-âb dolmasaydı

Âzâde-ser olurdum âsîb-i derd ü gamdan

Ya dehre gelmeseydim ya aklım olmasaydı (s.182)

Ya Rab izzetinin denizinden ne eksilirdi, vücûdun kadehine zehirli su dolmasaydı. Dert ve gam belâsından kafam rahat olurdu, ya dünyaya gelmeseydim ya da aklım olmasaydı.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde mütemadiyen tekrarlanan, dünyaya dert çekmek üzere geldiği düşüncesini bu manzumede de görüyoruz. Şâirin, Allah'a “belâlara dûçâr olmasaydım yüceliğinden ne eksilirdi” sorusunu yöneltmesi, Ziyâ Paşa'daki bedbînliğin ne kadar ileri boyutlara vardığını gösterir.

“Hastalık buhranı arasında”¹²² yazıldığı belirtilen 1291 tarihli gazelinde şâiri, ölüm düşüncesinin bdbînliğe sürüklediğini görürüz.

Hastedir dil şöyle kim dest-i tereddüde ecel

Bir yanından bir yana ol nâ-tüvânı döndürür (s.196)

Gönül öyle hastadır ki ecel karasızlık eliyle o güçsüzü bir yanından öbür yana döndürür.

2. İNSAN-CEMİYET İLİŞKİSİ AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ

İnsan, içinde yaşadığı cemiyetin diğer fertleriyle ilişki hâindedir. Bu münâsebet, aynı zamanda insanlarla kurumlar arasında da vâkidir. Bu ilişkiler neticesinde, insanların tasavvurlarını gerçekleştirme noktasında bazı engellerle karşılaştığı görülür. Bu durumda insan, hür olmadığını hisseder. Eğer yapmak istediği iş, başka bir kişinin hürriyetine zarar vermiyorsa, bunu kendinde hak olarak görür. Sosyal ve siyâsî hürriyet olarak değerlendirilen bu hürriyet, kanûnun teminatı altındadır ve hürriyet meselesi bu zeminde ele alınır.

2.1. Siyasî ve Sosyal Hürriyet

Bir Tanzimat bürokrat ve aydını olan Ziyâ Paşa, devrinin sosyal ve siyâsî meseleleri ile yakından ilgileniyordu. Tabiatıyla bu durum, şiirlerine de aksediyordu. Yaşadığı zamanın sosyal ve siyâsî problemlerini şiirine yansıtmak, klâsik dönem şairlerinden beklenmeyecek bir tutum değildi. Ziya Paşa ve devrinin diğer şairleri için durumu farklılaştıran, ait olduğu geleneğin dışında farklı bir medeniyetin kavramları etrafında meselelere yaklaşmaktı. Geleneksel şiirin şekil ve kelimelerine bağlı kalarak,

---

¹²² Süleyman Nazif, bu şiirle ilgili Ziyâ Paşa'ya ait şu notu nakleder: “Geçenlerde hastalık buhranı arasında yazılan hurâfedir” Süleyman Nazif, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925 s.30

Batı dünyasının zihniyetini temellendiren kavramları şiire taşımak, Tanzimat döneminin en belirgin vasfı olan “ikilik”in şiir sahasındaki tezahürüdür.

Ziya Paşa'nın şiirlerinde -Şinasi ve Namık Kemal'de olduğu gibi- sosyal ve siyasî kavramların bilhassa “hürriyet”in yoğun olarak işlenilmediğini görürüz. Bu durum Ziya Paşa'nın şiir anlayışı yönüyle diğerlerinden ayrıldığı yani Klâsik şiirin geleneklerine daha fazla bağlı olduğuyla açıklanabilir. Buna, bir şair için şahsiliği belirleyen en önemli unsur olan mizaç ve siyasî fikirlerdeki farklılığı da eklemek gerekir.

Ziya Paşa'daki siyasî fikirlerin kaynağı nedir? Hangi fikir akımlarının ya da mütefekkirlerin etkisinde kalmıştır? Bugün, sahip olduğumuz bilgilerle bu sorulara cevap verebilecek durumda değiliz. Fakat bu durumla ilgili önemli bir ayrıntıyı, Hürriyet Gazetesi'nde neşredilen makalelerde bulabiliriz. Ziya Paşa'nın makalelerindeki siyâsi fikirlerin, idareciliği sırasında karşılaştığı problemler etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Yani fikirler, teorik planda ortaya çıkmamıştır.¹²³ Paşa, Osmanlı Devletindeki problemleri şahıslar ile birlikte düşünür ki bu da bizim fikrimizi desteklemektedir.

Ziya Paşa şiirlerinde sosyal ve siyasî kavramları, kendi hayatına aks eden yönleriyle ele alır. Zamanının diğer şâirleri olan Şinasi ve Namık Kemal için ise durum farklıdır. Mesalâ Şinâsi, Mustafa Reşid Paşa'nın vafında yazdığı 1274 tarihli kasidesinde, Tanzimat fermanına telmihte bulunarak bu fermânın insanları hürriyete kavuşturduğunu imâ eder.¹²⁴ Yine Namık Kemal, “Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyyet-i İnsâniyye” manzumesinde hürriyeti güzel bir kadına benzetir ve onun aşkının esîri olduğunu fakat bu şekilde esâretten kurtulduğunu dile getirir.¹²⁵ Ziya Paşa'nın şiirlerinde, Şinasi ve Namık Kemal'in “hürriyet” karşısındaki “romantik” tavrını bulmak güçtür.

¹²³ Bkz. Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", Türkiye'de Din ve Siyaset - Makaleler III, İletişim yay., İstanbul:1991. s.276

¹²⁴ “Bir ıtık-nâmedir insâna senin kânûnun

Bildir haddini (Sultan)a senin kânûnun”

Şinâsi, Müntehabât-ı Eş'ârım, Tasvîr-i Efkâr Matba'ası, 2. Baskı, İstanbul:1287 Şa'bân. s.10

¹²⁵ Besâlet-i Osmâniyye ve hamıyyet-i insâniyye

“Ne efsûnkar imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet

Esîr-i aşkın olduk garçi kurtuldk esâretten”

Ali Ertem, Namık Kemal'in Şiirleri, İstanbul Kitabevi, İstanbul:1957. s.158

Ziya Paşa'daki hürriyet anlayışı, “adalet” fikri etrafında gelişir.¹²⁶ Zaten “hürriyet”i, düşüncesinin mihranı yapmasının en önemli sebebi de budur. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Tanzimat Fermanı'nın ilânı ile Osmanlı Devleti'nin idare usûlünde meydana gelen değişmeyi yakînen müşahade eden şâir; eğitim ve hukuk sahasındaki yenileşmelerin ulemânın etki sahasını daralttığını ve yine aynı sınıfın askerî destekten mahrum olmaları sebebiyle de muhalefet güçlerini iyice yitirmeye başladığını, bunun neticesinde de Osmanlı Devletindeki güç dengelerinin bozulduğunu düşünüyordu. Yöneticiler, büyük bir endişe kaynağı olan müsadere usûlünün kalkmasından sonra, daha rahat hareket etmeye başlamışlardı. Ciddî bir muhalefetin yokluğu da idarecilerin keyfiliklerini artırıyordu. Ziyâ Paşa, Tanzimat'ın herkesin kanun önünde eşit olduğunu ifade eden hükmünün hakkıyla uygulanmadığını görüyor ve bu durumun düzeltilmesine işaret ediyordu.¹²⁷

Şinasi gibi, Mustafa Reşid Paşa'nın iltifatlarına mazhar olan Ziyâ Paşa, Tanzimat fermanının ilân edilmesini önemli bulduğu hâlde hiç bir zaman bu fermanı yüceltmez. Aksine, bu fermanın ilânıyla ortaya çıkan problemleri, en sert şekilde eleştirenlerden biri de odur. Hatta bu fermanın hükümlerinden biri olan “müsâdere” usûlünün kaldırılmasını –ki insan hürriyeti açısından çok mühim bir gelişme olmasına rağmen-, bu uygulamanın kalkmasıyla birlikte yöneticilerin mesûliyetli bir şekilde hareket etmeye başladığını görerek yanlış bulur. Hürriyet taraftarı Ziyâ Paşa'nın bu düşüncede olması, ilk bakışta bize şâirin tenâkuza düştüğü zannını verebilir. Fakat Paşa için “hürriyet” fikri kadar mesuliyet fikri de önemlidir. Ona göre yönetici sınıfın hürriyet sahası genişlemeye başladığı andan itibaren halkın hürriyet alanı daralacaktır.

¹²⁶ Birol Emil'in bu hususla ilgili söyledikleri dikkate değer: “...Ziya Paşa ‘hürriyet’i tek başına, mücerret bir kavram olarak ele almaz. O, ‘usûl-i istiklâl’ dediği zulüm, istibdat, keyfilik rejimine, yani diktatörlüğe karşı çıkarken vatandaşın siyasi hürriyet ve adaletle yaşama haklarına dayanan kanunlarla düzenlenmiş ve sınırlanmış, bir takım kuruluşlar halinde müessesleşmiş hürriyetçi idareyi benimser ki bunun siyasi ilimler literatüründeki adı ‘Parlamentorejimi’dir. Yahut o devrin ifâdesiyle ‘usûl-i meşveret’dir” Birol Emil, “Ziyâ Paşa’da İslâmiyet ve Meşveret (Parlamento) Fikri”, Türk Kültürü ve Edebiyatından 2: Şahsiyetler, Akçağ yay., Ankara:1997. s.55

¹²⁷ Şerif Mardin'in, bu meseleyle ilgili tespiti dikkate değer: “...Yeni Osmanlıların ortaya çıkardıkları ‘hürriyet’ mefhumunun tamamen havada kalmamasını temin eden bir unsur mevcuttu. Yeni Osmanlılar ‘hürriyet’ten bahsettikleri zaman aynı zamanda bunun arkasına bir sosyal muhteva yerleştiriyorlardı. Yeni Osmanlıların beğenmedikleri ve ‘hürriyet’ fikirlerine muhteva veren bu unsur neydi? Bunu kısaca şöyle tarif edebiliriz: Yeni Osmanlılar Gülhane Hatt-ı Humayununun ilânından beri Reşit Paşa'nın önderliğini yaptığı, Tanzimat devlet adamlarından teşekkül eden seçkinler zümresinin karşı koymağa çalışıyorlardı. Yeni Osmanlılar bu seçkinler idaresinin bir nevi istibdat meydana getirdiğini anlatmaya çalışıyorlardı. Onlara göre Bab-ı Ali’de idareyi ele alan bu sahte Avrupalı ‘üst tabaka’ memlekete yalnız zarar getirmişti, memleketin bu şekilde bir idareciler aristokrasisi tarafından idare edilmesi ancak kötü neticeler verebilirdi. XIX uncu asrın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu hakkında bildiklerimiz Yeni Osmanlıların bu teşhislerinde yanlışlıklarını gösteriyor. Hakikaten, Tanzimat, devlet idaresini elinde tutan yeni bir memur zümresinin devletin imkânlarından faydalanarak bir nevi ‘üst tabaka’ meydana getirdikleri zamandı. Bu durumda, Yeni Osmanlıların isteği bu gibi bir azınlığın idaresinin yerine çoğunluğun idaresini getirmek, usul-u meşvereti memlekette sağlam temellere oturtmak, parlamenter sistemin yerleşmesini temin etmekte.” Şerif Mardin, “Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler (Siyasi Batılışmamızda Üç Engel)”, Türkiyede Toplum ve Siyaset - Makaleler I, İletişim yay., 2. Baskı, İstanbul 1991. s.151

Şinasi “kanun”un padişaha haddini bildirdirmesini önemli sayarken Ziya Paşa “kanun”un kanun yapanlara da haddini bildirmesi gerektiği kanaatindedir.¹²⁸

Buradan hareketle Ziyâ Paşa için “hürriyet” umumî tarafıyla, Osmanlı Devletinde millet gerçeğinden ilhamını alan bir kanunun (anayasa) hazırlanması ve herkesin istisnasız bu kanun karşısında mesûl tutulması anlamına gelir. Tabî olarak, meselenin tek cephesi bu değildir, fakat asıl cephesidir. Ziyâ Paşa’da, meşveret esasına dayalı bir meclisin kurulması, merkezî idarenin ağırlığını azaltarak vilayetlerin idaresinde özerk bir yapılanma gibi tasavvurların da kanun fikri ile bereber ele alınması gerekir. Çünkü Paşa’ya göre, hürriyet ancak “adalet” ile mümkün olur ve muhafaza edilir.¹²⁹

Ziyâ Paşa rindâne bir edâyla kaleme aldığı 1274 tarihli müseddesinde, Allah’ın insanları kul ve şâh diye ayırmadığını dile getirir.

Ahvâl-i bâz-gûne-i dehr oldu bî-sebât
Devlet midir bu devlet-i yek-rûze-i hayât
Vehme ne i’tibâr ü hayâle ne iltifât
Şâhı gedâdan etmedi temyîz Sun’-i Zât (s.174)

Dikkat edilirse, Ziyâ Paşa burada meseleye sosyal ya da siyasî açıdan yaklaşmıyor. Burada dile getirilen düşünce, tasavvuftaki dünyaya önem vermeme fikri ile yakından ilgilidir. Fakat şâir, insanların Allah tarafından şah ve kul diye ayrılmadığını, bu durumun dünyanın sosyal ve siyasî şartları sonucunda ortaya çıktığı gerçeğine işaret etmesi önemlidir.

Ziyâ Paşa 1276 tarihli meşhûr Terci’-bendinin onuncu bendinde, bütün insanların bir emel peşinde ömrünü hebâ ettiğinden bahisle, şu fikre ulaşır:

Etmîş hulâsa bir emel-i hâs-ı bî-lüzûm
Her şahs-ı hürri kayd-ı esâretle mübtelâ (s.131)

¹²⁸ 1876 Kanun-ı Esâsî’si’nin 113. maddesi münasebetiyle Midhat Paşa ile girdiği diyalog, Ziyâ Paşa’nın bu husustaki cesaret ve kararlılığını gösterir.

¹²⁹ Necati Akder, “Ziya Paşa Tanzimat’ın hukuk inkılâbında kanunların ilân edilmesine inhisar ettirilmiş olmak yetersizliğini teşhis eylemiştir. Fakat bu yetersizliğin çaresini, diğer arkadaşlarıyla beraber, yine kanunlardan beklemiştir.”, diyerek bu duruma işaret eder. Necati Akder, “Hürriyet ve Formalizm”, Türk Kültürü, S:85, Ankara:1969. s.84 Şunu da ekleyelim ki Ziya Paşa devletin içinde bulunduğu inhitatı önemli ölçüde, - devrindeki yenilik taraftarlarının ihmal ettiği -“millî ahlak”ın kaybolmasıyla izah eder ki içinde bulunulan durumdan kurtuluşun çaresi olarak da millî ahlakın korunması ya da kaybolan değerlerin yeniden kazanılması gerektiğini iddia eder.

Hulâsa bir gereksiz hususî (kişiyeye özel) emel, her hür kişiyeye esâret bağıyla mübtelâ etmiş.

Hür kişilerin emelleri dolayısıyla esîr olduğunu dile getiren Paşa; “hürriyet”i, kelimeyi tasavvuftaki anlamıyla kullanır. İnsanlar hür oldukları hâlde, mâsivâyaya gönül bağladıkları için esârete düşmüşlerdir. Esâsen şâire göre “hürriyet”, insanın arzu ve heveslerine mağlup olmamasıdır. Ziyâ Paşa bu beyitte, hürriyeti tasavvufî mânada düşünür.

Ziyâ Paşa Avrupa’da yazdığı Terkîb-bendinin beşinci bendinde, hürlüğü dünyanın zevk ve kederinden uzaklaşmakta bulur.

Hür olmak ister eğer isen olma cihânın

Zevkinde safâsında gamında kederinde (s.138)

(Eğer) hür olmak istersen cihanın zevk, eğlence, gam ve kederinden uzak dur.

Bir önceki beyitte olduğu gibi Paşa, hürlüğün dünyanın zevk ve kederinden kurtulmaktan geçtiğine işâret ediyor.¹³⁰

¹³⁰ Nurettin Öztürk, bu beyitten hareketle şu sonuca varır: “Bâb-ı âlî karşısında eleştiri oklarını bütün yeteneğiyle hedefine atan Ziya Paşa, yönetim yetkilerinden yoksun olduğu için değişmeye söz geçiremeyince, kötümser ve karamsar kişilikten de öteye geçerek, stoik ilgisizliğe sığınır. Hür insanı, iradesi veya akıyla olaylara yön veren, seçme hakkını türüne hizmet için kullanan aktif ve dinamik varlıkta değil; ister olumlu ister olumsuz olsun, araç değerleri reddeden insan olarak tanımlar:

*Hür olmak ister isen olma cihânın
Zevkinde safâsında gamında kederinde*

Ne var ki, reddeden varlık, ‘hayır’ diyen insan demek değildir. Red, ferdi bir kurtuluş ve bir tür intihardır. Oysa ‘hayır’ diyen insan, Şinasi ve Nâmık Kemâl’de olduğu gibi, türünün kalıcılığı için kendini fedâ edebilen ‘türsel varlık’ tır.” (...) “Demek ki her konuda olduğu gibi değerler konusunda da Ziya paşa Nietzsche’ye hür/otonom insan ile sürü insanı arasında trajik bir insan durumundadır. Yönetim yetkisine sahip ve dostunun [Nâmık Kemâl] yanında olduğu zamanlarda hür/otonom insana yaklaşan Paşa, bu yetkiden ve dostundan uzakta iken sürü insana taviz vermektedir.” Nurettin Öztürk, Türk Edebiyatında İnsan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara:2001s.343-5

Nurettin Öztürk, bu beyti yanlış bir bağlamda ele almıştır. Şâirin bende, şu beyitlerle başladığına dikkat etmek gerekir:

Dehrin ne safâ ver acabâ sîm ü zeride
İnsan birağur hepsini hîn-i seferinde

Seyr etdi hevâ üzre denir taht-ı Süleymân

Ol saltanâtın yeller eser şimdi yerinde(s.138)

Dünya nimetlerinin geçiciliğinden bahisle Süleyman Peygamberin o ihtişamlı saltanatının yerinde yeller estiğini hatırlatan şâir, gerçek hürülüğün dünyanın zevk ve kederinden uzakta bulunduğunu söylemesi “stoik ilgisizlik” olarak değerlendirilemez. Beytin muhtevası, Ziyâ Paşa’nın hürriyeti Tasavvufî boyutuyla düşündüğünü gösterir. Ortada bir “red” yoktur. Sadece dünyanın geçiciliğine işâret vardır. Ayrıca Ziyâ Paşa, “iradesi veya akıyla olaylara yön veren” insan olmaktan vazgeçmiş de değildir. Yazarın, beyitle ilgili açıklamalarının devamında dile getirdiği Ziya Paşa’nın insan iradesi anlayışının, Nâmık Kemal ile dostluğu etrafında değişkenlik gösterdiği iddiası da bizce hatalıdır.

Nurullah Çetin ise Ziyâ Paşa’nın bu beyti ile ilgili olarak, “Bu yaklaşım, bir bakıma Budistçe bir tavrıdır. Zira Budizmde de Nirvanaya yani ideal mutluluk hâline ulaşmak için kişi kendisini dünyaya bağlayan bütün bağlardan, sevinç ve üzüntü veren her şeylerden, bütün nimetlerden uzaklaşmalıdır. Bu anlayış, değişik bir şekilde İslâm tasavvufunda da vardır”, yorumunu yapar. Nurullah Çetin, “Ziya Paşa”, Tanzimat Edebiyatı, Akçağ yay., Ankara:2006. s.173 Ziyâ Paşa’nın bu beytinde, “ideal mutluluk hâline ulaşmak”tan çok “hürriyet” arzusu vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, şâir, hürlüğü, mâsivâdan ilgiyi kesmekte bulur. Ayrıca Paşa ile ilgili bütün

Şâir, Terkîb-bendinin altıncı bendinde, idâre etmek ve adaleti sağlamakla vazifeli kimselerin, görevlerini gerektiği gibi yerine getirmediklerini, dolayısıyla da insanların hürriyetlerinin kısıtlandığını imâ eder.

Gadr ede re'ayâsına vâli-yi eyâlet

Dünyâda ve ukbâda ne zillet ne rezâlet

Bir eyaletin valisi halkına zulm etsin, bu durum (onun için) dünya ve ahirette ne zillet ve rezilliktir.

Lâyık mıdır insân olana vakt-i kazâda

Hak zâhir iken bâtil için hükmü imâlet

İnsan olana yakışır mı mahkeme zamanında, doğru ortada iken hükmü yanlış tarafa meylettirmek?

Kâdı ola da'vâcı ve muhzır ola şâhid

Ol mahkemenin hükmüne derler mi adâlet (s.139)

Kadı (hâkim) davacı ve mübaşir şâhit olsun, o mahkenin hükmü adalete uygun olur mu?

Bu beyitte, Ziyâ Paşa'nın Amasya mutasarrıflığı sırasındaki mahkemeye intikal eden dâvasının izlerini görmek mümkündür.¹³¹

Terkîb-bendin dokuzuncu bendinde şâir, sosyal adâletsizlikleri dile getirmeye devam eder.

Yâ bister-i kemhâda yâ virânede cân ver

Çün bây ü gedâ hâke berâber girecekdir

İster ipek yatakta ister virânede can ver, sonunda zengin ve fakir toprağa birlikte girecektir.

Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde bir endişe kaynağı olan “ölüm”, bu beyitte dünyevî farklılıkları ortadan kaldıran bir unsur olur.

---

araştırmalarımıza rağmen şâirin Budizm ile alâkasını tespit edemedik. Bu fikrin kaynağını, tasavvuf düşüncesinde aramak daha doğru olur.

¹³¹ Bu davanın şikâyet sahipleri ve dilekçeleri için bkz. Kenan Akyüz, Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara:1964.

Nush ile yola gelmeyi etmeli tekdîr

Tekdîr ile uslanmayanın hakkı kötekdir

Nasihat ile yola gelmeyi azarlamalı, azarlama ile akıllanmayanın hakkı dayaktır.

Ziyâ Paşa'nın bu beyitteki, insan bir yanlış yaptığı zaman ikaz olmak üzere azarlanmalı eğer bu çâre olmuyorsa o zaman dayağı hak etmiştir, düşüncesi şâirdeki "hürriyet" telâkkisinin çağımızın özgürlük anlayışından bir hayli farklı olduğunu gösteriyor.¹³² Şunu da ilâve etmek gerekir ki, bendi bütününe dikkat edilirse, Ziyâ Paşa'nın burada Âlî Paşa'ya imâda bulunduğu anlaşılır.

Afv ile mübeşşer midir eshâb-ı merâtib

Kânûn-ı cezâ âcize mi hâs demektir

Yüksek rütbe mensupları bağışlanma ile müjdelenmişler midir? Ceza kanûnu âcizler için mi midir?

Ziyâ Paşa, kanunların korumasız kimselere uygulanıp önemli görevlerde bulunanların bundan muaf tutulmasını tenkit ediyor.

Milyonla çalan mesned-i izzetde ser-efrâz

Bir kaç guruşu mürtekinin câyı kürekdir (s.143)

Milyonla (ifade edilcek şekilde) çalan yüksek mevkilerde başı yukarıda, bir kaç kuruş rüşvet alanın yeri kürek (cezâsı)dır.

Rütbe sahibi memûrlar çok büyük hırsızlık yaptıkları hâlde, hâlâ mevkilerinde başı dik gezerken çok cüz'î bir rüşvet alan kimse ise büyük bir cezâyâ çarptırılmaktadır. Bir önceki beyitte de dile getirildiği gibi Ziyâ Paşa, kanûnun sadece güçsüzlere uygulandığını ifade ederek ülkedeki adaletsizliğe işaret ediyor.

1287 yılında Cenevre'de yazdığı gazelinde şâir, "hükûmet" kurumunu hicv eder.

¹³² Ziyâ Paşa'nın tulumbacılığa heves ettiği yıllardan kalan bir hassa mıdır bilinmez, şâir vazifesini hakkıyla yerine getirmeyen memûrlar karşısında hiddet kapılmak ve hattâ bazan da dayağa başvurmaktan kendini alamaz. Bereket-zâde Hakkı Yâd-ı Mâzî'sinde, Ziyâ Paşa'yla ilgili olarak şunları anlatır: "Merhûm o zamanlar vücûdca pek râhatsız olduğundan zamânın evzâ'-ı nâ-hemvârından gâyetle müte'ezzi oluyor idi. Meclis-i İdâre-i Vilâyet gayr-i müslim a'zâsından biri menâfi'ine ve mesâlih-i zâtiyyesine âid işi olduğu zaman meclise gelirmiş. Başka vakitler meclisin semtine uğramaz imiş, bundan dolayı hiddetlenerek bir gün o adamı haşlamış, fakat pek üzölmüş. O aralık yanına girdim, bakdım tükürüyor, niçün kendinizi bu kadar üzöyorsunuz diye söylenmeğe başladım, yavaş yavaş hiddeti sükûna yüz tuttu. *Bu halkı evvelâ sopa ile terbiye etmeli, sonra kendilerine hürriyet vermeli, nâfile yere Avrupa köşelerinde ifnâ-yı şebâb etmişiz dedi.*" Bereket-zâde İsmâil Hakkı, Yâd-ı Mâzî, Sebîlü'r-Reşâd Kütüphanesi:12, İstanbul:1232. s.269-70 (Metindeki vurgu bize ait)

Cihân nâmında bir maktel-i âma yolum düşdü
Hükûmet derler anda bir nice sâl-hâneler gördüm (s.203)

Cihan adındaki insanların (umûmun) katledildiği bir yere yolum düştü, orada hükûmet dedikleri bir çok mezbahalar gördüm.

Ziyâ Paşa, bu beytinde hükûmet kurumunu, insanların haklarının gasbedildiği bir yer olarak gösterir. Süleyman Nazîf'e göre şâir, bu beyitte "hükûmet" ile saltanatı kasetmiştir.¹³³ Şâirin bu beyitle, "saltanat"tan ziyâde Bâb-ı Âlî ve İngiliz hükûmetini hedef aldığını söylemek daha doğru olur. Bâb-ı Âlî'nin isteği üzerine hareket eden İngiliz hükûmetinin, Paşa'ya uyguladığı haksız muamele şâiri bu beyti söylemeğe sevk etmiştir. Hukuk sistemi yönüyle, Tanzimat devri hürriyet-perverlerinin hayranlık besledikleri İngiltere; Ziyâ Paşa'yı, hayâl kırıklığına uğratmıştır.¹³⁴ Beyitteki bedbînlikte, bu hayâl kırıklığının da izleri görülmektedir.

Ziyâ Paşa 1870 yılında Cenevre'de kaleme "tâbi'dir" redifli gazelinde, padişah ile halk arasındaki ilişkiyi ele alır:

Ne kânûna ne cebr ü zûra ne hünkâra tâbi'dir
Bu bender-gehde herkes dirhem ü dinâra tâbi'dir

Ne kanun ve baskıya, ne güç ve padişaha boyun eğer (kuldur); herkes bu dünyada (uğrak yerinde) dirhem ve dinara (gümüş ve altın paraya) kuldur.

Ziyâ Paşa, insanları idârî yönden kayıt altına altına bir çok unsur bulunduğu hâlde esâs kuvvetin parada olduğu söyler. Bu beyitte, Mustafa Fâzıl Paşa'nın Âlî Paşa'yla anlaşması ile Mısır hıdivi İsmâil Paşa'nın Avrupa ve İstanbul'da yürüttüğü faâliyetlere telmih vardır.

¹³³ "Cenevre hayâtı Ziyâ Paşa'nın rûhündaki melâl ve infîali tezyid ile onu âdetâ *anarşistliğe* sevk etmişti. Hatt-ı destiyle olan mecmu'a-i eş'ârında bir beyit vardır ki şâirin o zamanki feverân ve isyânını gösterir. Bugüne kadar kitâbın sâhifelerinde, herkesin hâfızasından ve nazarından uzak kalmış olan bu beytin (Emile) müterciminin kaleminden ve o kadar mücâdelât-ı kalemiyyeden sonra sâdir olması câlib-i dikkatdir:

Cihân nâmında bir maktel-i âma yolum düşdü
Hükûmet derler anda bir nice salhâneler gördüm

Bir pâdişâh nedîmini bu kadar ifrâta ve isyâna bir sadr-ı a'zâmın evhâmı ve tedbîrsizliği sevk etdi. Âlî Paşa'nın semâvî bir mü'essese-i mukaddese sûretinde görüp göstermek istediği saltanat – çünkü o vakit (hükûmet) lafzı (saltanat) mefhûmuna tamâmıyla münkalib ve ma'nâ-yı müstakilden bî-nasîb idi – istirkâb ve havf ettiği bir adamın kalemiyle (salhâne) şeklinde tasvîr olunmakla o mü'essese aleyhinde bu halka yeni bir nefret ve kîn telkîn edilmeğe isteniliyordu." Süleyman Nazîf, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925 s.25-6

¹³⁴ Ziyâ Paşa'nın Avrupa arkadaşı Nâmîk Kemâl, şâirin tutuklanmasını farklı bir şekilde yorumlar ki bu değerlendirmeyi biraz da Kemâl'in İngiltere'deki hukuk sistemine duyduğu güvene bağlayabiliriz: "Meslek-i hürriyetde sebat göstermek için Hidiv tarafına geçmek ve yâhud Napolyon'a kurşun atan heriflerin elini kolunu sallayarak gezdiği Londra'da habs olacak kadar ahmakâne neşriyyâtda bulunmak ..." Zeynü'l-Âbidin Reşid, Edebiyat Kumkuması, Halep Vilâyeti Matbaası, 1326. s.24

Müsel sel bir zarûretdir esâret her hükûmetde
Ki sultân nâzıra nâzır da hizmet-kâra tâbi'dir

Müsel sel (zincirleme) bir zorunluluktur her hükûmette esâret; pâdişah nâzıra, nâzır ise hizmetçisine boyun eğer.

Çok geniş idârî yetkilere sâhip olmasına rağmen, pâdişâh; bilhassa memleketin ahvâline vâkîf olmadığı zamanlarda, nâzırlarının görüşleri doğrultusunda hareket eder. Yine aynı şekilde nâzırlar, devlet idâresiyle meşgul oldukları için; hususî işlerini hizmetçilerine gördürür ve onların tasarruflarına boyun eğerler.

Ahâlî tâbi'-i metbû'dur şâha hakikatde
Yekûnun hükmü bâlâsındaki mikdâra tâbi'dir (s.195)

Hakikatte halk, padişâh için kendisine tâbi olunan (karşısında mesûl olduğu) kuldur, toplumun hükmü üstündeki mikdâra bağlıdır.

Sultanın gücü, teba'asının kuvveti nisbetindedir. Nasıl ki bir toplama işleminde sonuç, toplanan sayılara bağlı ise pâdişah da gücünü sahip olduğu/idâre ettiği halktan alır. Bu sebeple, asıl tâbi' olunan sultan değil; sultana bu kuvveti veren halk olmalıdır.¹³⁵

1871 yılının sonlarında Avrupa'dan İstanbul'a dönen şâir; Sultan Abdülazîz'e sunduğu kasidesinde, pâdişâhın devlet idâresinde mühim bir yere sahip olduğundan bahseder:

Evvel gerek basîret-i sultan ikincidir
Tedbîr-i mülkde vükelânın dirâyeti

Önce sultânın bâsireti gereklidir devletin halâsında (kurtuluşunda), vekillerin zekâsı bundan sonra gelir.

Ziyâ Paşa, padişahın basiretini vekillerin dirayetinden üstün tutar.

Sultan gerekdir öyle ki mülkünde hükm ede
Cârî ola cemî'-i umûra hükûmeti (s.60)

Sultan gerektir öyle ki devletinde hükm etsin, idâre edişi işlerin hepsine câri olsun (uygulansın).

¹³⁵ Bu beyitle ilgili olarak Birol Emil, şu tespiti yapar: Son beyit, aslında bütün bir demokrasi anlayışıdır. Çünkü Ziya Paşa'nın tasavvur ettiği millet meclisi, hükûmetin halk ve halk temsilcileri karşısında mesûl ve tâbi olduğu tam demokratik bir müessesedir. Birol Emil, "Ziyâ Paşa'da İslâmiyet ve Meşveret (Parlamento) Fikri", Türk Kültürü ve Edebiyatından 2: Şahsiyetler, Akçağ yay., Ankara:1997. s.67

Şair, padişahın devletin bütün işleriyle ilgilenmesini ve bizzat idare etmesini ister. Paşa'nın bu düşünceleri, ısrarla savunduğu "meşveret" fikriyle tenakuz oluşturur. Bu beyitlerde, yurda dönüşüne izin verilen Ziyâ Paşa'nın padişaha duyduğu minnetin tesiri açıktır.

Yazıldığı tarihle ilgili her hangi bir kayıt olmayan bu kıtasında şâir; tasavvufî hürriyet anlayışını tekrar dile getirir.

Her kişi hâlince bir kayd-ı emelde bendedir
Cem'-i mâl eyler kimi ister kimi zürriyeti
Bir esâret-gâh-ı ibretdir bu âlem hâsılı
Duymadı kimse cihânda lezzet-i hürriyeti (s.179)

Her kişi hâlince bir emelin köledir, kimi servet biriktirir kimi soy sop(evlat) sahibi olmayı ister. Hâsılı (kısacası) bu dünya ibret (alınacak) esaret yeridir, (fakat) kimse cihanda hürriyetin lezzetini tatmadı.

Şâire göre dünya nimetlerine heves edenler, hürriyet lezzetinden mahrum kaldılar. Ziyâ Paşa'nın, bu manzumesinde hürriyeti tasavvufî zâviyeden ele aldığı görülmektedir.

Gerdenlere pirâyeye olur tavk-ı esâret
Bir beldede kim bir deli bin âkıllı bağlar¹³⁶ (s.181)

Boyunlara süs olur esâret halkası bir memlekette ki bir deli bin akıllıyı bağlar.

Bir memlekette idareyi elinde bulunduran bir deli, bin akıl sahibini kendi isteklerine râm ederek onları esir eder ve öyle bir memlekette esâret halkası, boyunların süsü olur. Süleymân Nazif'in ilgili notu, şâirin bu beyitte "deli" ile Osmanlı Devleti'ni tek başına idâre eden bir kimseye telmihte bulunduğunu düşündürüyor. Eğer beyit Âlî Paşa'nın ölümünden evvel yazılmış ise "deli" ile Âli Paşa'nın kastedildiğini anlamak güç olmaz. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra yazılmış ise, buradaki "deli"nin Sultan Abdülazîz olması kuvvetle muhtemeldir.

¹³⁶ Süleyman Nazif'in bu beyit ile ilgili notu kaydeder: "Buradaki beyt bi'l-hassa silinmiş olduğundan okunamamıştır. Altı satır aşağıda sürh mürekkeble ve şâirin son zamanlardaki yazısıyla muharrer ve üzerinde (beyt) işareti nâ-mevcûd bir beyt görülüyor. Bunu vaktiyle inşâ etmiş olduğu hâlde, ihtimâl ki, bir aralık ihtirâz ederek, tay ile bi'l-âhire tekrâr derc etmiştir." Ziya Paşa, Külliyyât-ı Ziyâ Paşa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924. s.181

Ziyâ Paşa, Harâbât Mukaddimesi'nin "Meşrût-ı Ahvâl-i Şâ'iri" bölümünde şâirlik husûsiyetlerini sıralarken sözü "hürriyet"e getirir:

Fikrini salâha sâlik eyler
Bilmez ki umûma kemlik eyler
(Şâir) fikrini (düzensizliklerin) ıslahına yöneltir, (fakat) bilmez ki herkese kötülük yapar.

Hem başlar o demden ibtilâlar
Ömrünce mübârekî belâlar
Ayrıca o zamandan ibtilâlar başlar, (ki onlar) ömür boyu sürecek mübârek belâlardır.

Çün hür olarak gelir vücûda
Güçdür koma şâ'iri kuyûda
Çünkü (şâir) hür olarak doğar, şâiri kayıtlar altına sokmak güçtür.

Çokluk anı bağlamaz akâ'id
Teshîr edemez anı fevâ'id
Ekseriyâ inanışlar onu bağlamaz, faydalar (menfaatler) onu büyüleyemez.

Etmez zer ü sîm için müdârâ
Olmaz kadem-i ricâle rûh-sâ
Altın ve gümüş için yüze gülmez, makam ve mevki sâhiplerinin ayaklarına yüz sürmez.

Rızkı ile eyleyüp kanâ'at
Sürmez yere cebhe-i darâ'at
Rızkı ile kanâat eyler ve (kimseye minnet etmez) küçülme yüzünü yere sürmez.

Dehrin saymaz gam u safâsın
Zîrâ feleğin bilür vefâsın (H.M. s.10)
Zamanın gam ve eğlencesini ciddîye almaz, zirâ feleğin vefasını bilir.

Ziyâ Paşa'ya göre şâir, doğuştan hürlüğü'nün farkındadır. Doğru bildiğini söylemekten çekinmez. Bunun için de herkesin düşmanlığını kazanarak belâlara dûçâr

olur fakat o bundan rahatsız olmaz. Dünyânın nimetlerinde gözü yoktur, kanâatkârdır. Kimsenin önünde menfaat için eğilmez. Dünyanın zevk ve kederine aldanmaz çünkü dünyanın tabiatını iyi bilir. Paşa'nın, burada "hürriyet"e rindlik neşvesini kattığını da söylememiz gerekir. Ziyâ Paşa, saydığı bu özelliklerle biraz da, kendini tarif etmeye çalışmıştır.

Mukaddime'nin "Ahvâl-i Şu'arâ-yı Arab" kısmında şâir, Emevîlerin saltanıyla birlikte "hürriyet"in "esâret"e dönüştüğü fikrini ileri sürer:

Çün Şâm'da saltanat kuruldu

Ahlâk Arab'da fâsid oldu

Çünkü Şâm'da (Emevî) saltanatı kuruldu, Arab'da ahlâk bozuldu.

Mecd oldu redâ'ete muhavvel

Hürriyet esârete mübeddel (H.M. s.24)

Şan ve şeref, kötülüğe dönüştü, hürriyet (de) kölelikle yer değiştirdi.

Abdülazîz'in hal'inden önceki sıkıntılı dönemde kaleme aldığını düşündüğümüz terci'bendinde Ziyâ Paşa, uzun bir siyasî mücâdelinin sonunda devlete sadâkat göstermenin insanı türlü belâlara düşürdüğünü dile getirir. Bu manzume, şâirdeki; kaderin hükümleri karşısında duyulan kötümserliğin, sosyal ve siyâsî hadiseler karşısında da ortaya çıktığını göstermesi bakımından oldukça mühimdir.

Kendimi bezl eyleyüp ıslah-ı devlet uğruna

Ben neler çekdim neler bu istikamet uğruna

Devletin ıslâhı uğruna kendimi harcayıp ben neler çektim neler bu doğrulukla hareket etme uğruna.

Nefsime zulm eyledim halka adalet uğruna

Cism ü cân etdim fedâ bu mülk ü millet uğruna

Halkın adalete kavuşması adına kendime zulmettim, vücudumu ve ruhumu feda ettim bu millet ve devlet uğruna.

Derde uğrar kim sadakât etse devlete

İstikamet mahz-ı cinnetdir bu mülk-i millete(s.151)

Kim devlete sadâkat etse elbette derde düşer, bu millet ve ülkeye doğruluk göstermek tam bir deliliktir.

Kânûn-ı Esâsî'yi hazırlayan komisyonda azâ olan Ziyâ Paşa, devrin sadrazamı Midhat Paşa ile Kanûn-ı Esâsî lâyihasının 113. maddesine eklenen fıkra yüzünden karşı karşıya gelir. İlâve edilen bu fıkraya göre padişah, zabıta tahkikatı neticesinde istediği kişiyi nefy etme hakkına sahip olacaktır. Ziyâ Paşa ve Namık Kemâl, Midhat Paşa'nın da kabul ettiği bu fıkraya şiddetli muhalefet ederler. Fakat fıkra, lâyihadaki yerini korur. Ziyâ Paşa'ya göre, Midhat Paşa'nın bu fıkraya râzı olmasının sebebi, kendisinin de bu maddeye istinâden istemediği adamları İstanbul'dan uzaklaştırmak arzusudur. Şâir bu düşüncesini, Midhat Paşa'nın yüzüne karşı söyler.¹³⁷ Bu olaydan sonra iki paşanın arası açılır. Bu hâdisenin akabinde şâir Paşa, Midhat Paşa için şu hicvi yazar:

Ne cesâretle olur münkeşif ebnâ-yı vatan
Dehşet-âlûd-ı cebânet Eb-i meşrûtiyyet
Yoksa dünyâda nasîb olmayacak mı bilmem
Bize nev'-i beşerin hakkı olan hürriyyet¹³⁸

(Ey) korkusu dehşete karışmış meşrûtiyyetin babası (Midhat Paşa), hangi cesâretle vatan evlâdı inkişâf eder (meydana çıkar). Yoksa dünyada bize insanoğlunun hakkı olan hürriyyet nasip olmayacak mı?

Şâir, meşrûtiyyetin babası olarak gösterdiği Midhat Paşa'yı Kanûn-ı Esâsî'nin arzulanan şekilde ilân edilmesinde gösterdiği korkaklık sebebiyle hicvediyor. Eğer Midhat Paşa gibi birisi, böyle mühim bir meselede korkaklık ederse vatanın evlâdı nasıl cesâret bularak (siyâsî yönden) ortaya çıkabilsin.

¹³⁷ Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa'nın 113. maddenin ilgili fıkrası dolayısıyla Midhat Paşa'ya söylediklerini, Süleyman Paşazâde Sâmî Bey'in "Süleymân Paşa Muhâkemesi" isimli eserinden nakleder: "Maksadınızı anlıyorum, istemediğiniz adamları hîn-i hâcette İstanbul'dan teb'id için siz de o fikrayı tensîb ve tasvîb etmiş olacaksınız fakat emîn olunuz ki ilk evvel size tatbîk olunacak cevâbıyla izhâr-ı infî'âl etmiştir." M. Kaya Bilgegil, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979. s.235

¹³⁸ Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992. s.73

SONUÇ

İnsan hürriyeti problemi, Ziyâ Paşa'nın şiirlerinde geniş bir yer bulmuştur. Hürriyet meselesi Paşa'nın şiirlerinde, insanın Allah ile olan münâsebeti ve cemiyetle olan ilişkisi noktasında ele alınır.

Ziyâ Paşa'ya göre “akıl” mutlak mânada, iyi ve kötüyü temyiz edemediği gibi varlıkların hakikatini kavramakta da yetersizdir. İnsan, cüz'î bir akla sahiptir ve idrâk etme kabiliyeti sınırlıdır. Bu sebeple, sonsuz ve sınırsız bir kudretin sahibi olan ilahî irâdeyi tam mânasıyla anlayabilmesi mümkün değildir. Şâir,

İdrâk-i ma'âlî bu küçük akla gerekmez

Zîrâ bu terâzû o kadar sıkleti çekmez, beytiyle bu duruma işâret eder.

Bununla beraber Ziyâ Paşa için yapılan lâedriyyeci (agnostik) tespiti de yanlıştır. Çünkü şâir, dünyada hiç bir şeyin akılla kavranamayacağını değil sadece, akılla kavranamayacağını ileri sürer.

Ziyâ Paşa'ya göre, insan irâde sahibidir. Fakat bu irâde sınırsız olmayıp ilâhî irâdenin tasarrufu altındadır. İnsan kendine ait fiillerinde, tercih yönünden serbesttir. Fakat her şeyin yaratıcısı Allah olduğuna göre, tercih edilen fiiller de Allah tarafından yaratılır. İnsanın irâde sahibi oluşu, dünyadaki sorumluluğunu temellendirir.

Hep sanâyi' bir mü'essirden bulur feyz-i vücûd

Gerçi eyler sûretâ âsâr-ı âdemden zuhûr

Şâir bu beyti ile, fiillerin Allah tarafından yaratıldığını fakat görünüşte insanların eseri olarak ortaya çıktığını söylüyor. Bunun içindir ki insanın kendi işlerindeki etkisi bile tercihten öteye geçmez dolayısıyla görünüşte kalır.

Ziyâ Paşa, her şeyin gerçek mânada; yalnız Allah tarafından irâde edildiğini sık sık vurgulamıştır. Her şeyin Allah'ın takdîrine göre yaratıldığını düşünen şâir, insanın bunun önüne geçemeyeceğini savunur:

Yokdur siper bu kubbe-i firûze-fâmda

Zerrât cümle tîr-i kazâyâ nişânedir

Ziyâ Paşa, şiirlerinde; kader karşısında çoğu kez, bedbîn bir tavır takınır. Bu aslında, insanın kaderi yalnız kötü durumlarda hatırlamasıyla da ortaya çıkan bir durumdur. Şâir, bazı durumlarda ise kadere rıza gösterir ve insanın kendi “nefs”ine uyduğu için dert çektiği görüşünü de ifade eder. Ziyâ Paşa’daki kötümserlik, bir dünya görüşü olmaktan çok belli anlarda ortaya çıkan bir hâldir.

Ziyâ Paşa’nın bu husustaki düşüncelerini, 1870 yılında kaleme aldığı terkîb-bendindeki şu beytin muhtevâsında görebiliriz:

Sâbit-kadem ol merkez-i me’ mûn-ı rızâda

Vâreste olup dâire-i havf u recâdan

Ziyâ Paşa, siyasî ve sosyal bir kavram olan “hürriyet”i, “adalet” fikriyle birlikte ele alır. İnsanların doğuştan hür olduğunu düşünen şâir, herkesin kânûn önünde eşit haklara sahip olaması gerektiğini ısrarla dile getirir. Ziyâ Paşa, hürriyeti ferdî tarafından ziyâde içtimâî yönüyle düşünür.

Ziyâ Paşa’nın, bazı şiirlerinde “hürriyet” kavramını tasavvufî boyutuyla ele aldığını da görmekteyiz. Şâir, gerçek hürriyetin, insanın arzu ve heveslerinden uzaklaşarak, Allah’ın irâdesine rıza göstermek olduğunu dile getir. Paşa, bu fikre uzun yıllar ikbâl mücadelesi verdikten sonra ulaşır.

Sonuç olarak Ziyâ Paşa, insanın irâde yönünden ilahî irâdenin bahşettiği kadar ve tercih bağlamında hür olduğunu; siyasî ve sosyal açıdan ise tam bir hürriyetin sahibi bulunduğunu düşünür.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed Fakih, Çarhname, (haz:Mecdut Mansuroğlu), Pulhan Matbaası, İstanbul:1956.

Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C.X, (haz: M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1988.

Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi C.XII, (haz: M. Münir Aktepe), T.T.K. Basımevi, Ankara:1990.

Akder Necati, "Hürriyet ve Formalizm", Türk Kültürü, S:85, Ankara:1969.

Akün Ömer Faruk, "Divân Edebiyatı", TDVİA, C.9, İstanbul:1994.

Akyüz Kenan, Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri / 1860-1923, İnkılâp Kitabevi, İstanbul:1999.

Akyüz Kenan, Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı Sırasındaki Olaylar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara:1964.

Ali Suâvi, "Suavi Efendi tarafından gelen mektup - Sûreti fi 7 Ramazan sene 1286" , Hürriyet Gazetesi, S.78, 26 Aralık 1869. s.1-3

Aşçı İbrahim Dede, Çok Yönlü Bir Sufinin gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı: Aşçı Dede'nin Hatıraları, (haz: Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi), Kitabevi, İstanbul:2006.

Aşkun Vehbi Cem, Sivas Fokloru, Sivas Valiliği İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, Sivas:2006.

Ayaz Hayrettin, Tanzimat Şiirinde Metafizik Konular, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ:1995. Basılmamış Doktora Tezi.

Aydın Mehmet S., "Mevlâna'da İrâde Hürriyeti", İslâm Felsefesi Yazıları: Makaleler 2, Ufuk Kitapları, İstanbul:2000.

Ayverdi İlhan, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul:2006.

Bereket-zâde İsmâil Hakkı, Yâd-ı Mâzî, Sebîlü'r-Reşâd Kütüphanesi:12, İstanbul:1232.

Bilgegil M. Kaya, “Ziya Paşa’nın Terkîb-i Bendi”, Kaya Bilgegil’in Makaleleri (haz: Zöhre Bilgegil), Akçağ yay., Ankara:1997.

Bilgegil M. Kaya, Abdülhak Hâmid’in Şirlerinde Ledünnî Meselelerden Allah I, A.Ü. İlahiyat Fakültesi yay. (Osman Yalçın Matbaası), İstanbul:1959.

Bilgegil M. Kaya, Harâbât Karşısında Nâmık Kemâl, İrfan Yayınevi, İstanbul:1972.

Bilgegil M. Kaya, Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma, Sevinç Matbaası, 2. Baskı, Ankara:1979.

Bilkan Ali Fuat (haz), Nâbi Divâmı, 2 C.,MEB yay., İstanbul:1997, s.s.511

Çağrıcı Mustafa- Hökelekli Hayati, “İrade”, TDVİA, C:22, İstanbul:1999. s.380.

Çelik Yakup, “Ziyâ Paşa’nın Şiirini Yapan Unsurlar”, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Y.L. Tezi, Erzurum:1989.

Çetin Nurullah, “Ziya Paşa”, Tanzimat Edebiyatı, Akçağ yay., Ankara:2006.

D. Dwelshauvers, Psikoloji (çev: Mustafa Şekip Tunç), İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul:1938.

Doğan Lütfi - Kutluay Yaşar, “Hasan Basrî’nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik B. Mervan’a Mektubu”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:3-4, Ankara:1954.

Ebuzziyâ Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi (haz: Ziyad Ebuzziya), 1.C., Kervan yay., İstanbul:1973

Emil Birol, “Ziyâ Paşa’da İslâmiyet ve Meşveret (Parlamento) Fikri”, Türk Kültürü ve Edebiyatından 2: Şahsiyetler, Akçağ yay., Ankara:1997.?

Eralp H. Vehbi, “Determinizm ve Hürriyet Üzerine Düşünceler”, Felsefe Arkivi, C:5, S:1, İstanbul:1960.

Ernst Von Aster, “İdare Hürriyeti”, İ.Ü. Üniversite Konferansları 1942-43, Kenan Matbaası, İstanbul:1944.

(Ertaylan) İsmail Hikmet, Türk Edebiyât Târîhi, Bakû: 1925.

Ertem Ali, Namık Kemal’in Şiirleri, İstanbul Kitabevi, İstanbul:1957

Gibb E.J. Wilkinson, Osmanlı Şiir Tarihi (Tercüme:Ali Çavuşoğlu), C:3-5, Akçağ yay., Ankara:1999.

Gurvitch Georges, Sosyal Determinizm'in Çeşitleri ve İnsan Hürlüğü Üzerine Altı Konferans (çev: Nurettin Şazi Kösemihal), Fakülteler Matbaası, İstanbul:1958.

İnal İbnülemin Mahmed Kemal, Son Sadriazamlar, Maarif Basımevi, 2. Baskı, İstanbul:1955

İnal İbnülemin Mahmud Kemal, Son Asır Türk Şâirleri, MEB yay., İstanbul:1969.

Kaplan Mehmet, Şiir tahlilleri I, Dergâh yay., 15. Baskı, İstanbul:1999.

Kolcu Ali İhsan, Tanzimat Edebiyatı – Şiir I, (2. Basım), Salkımsöğüt yay., Ankara:2004.

Koloğlu Orhan, “Tanzimat'ta Yeni Kavramlara Yeni Terim Arayışı Sırasında Serbestiyet'ten Hürriyet'e”, Tarih ve Toplum, S:121, İstanbul:1994.

Lewis Bernard, “Serbestiyet”, (çev:Bilge Taner), İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, C:41, İstanbul:1985.

Lewis Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, (çev: Metin Kıratlı), T.T.K. Basımevi, Ankara:2000. Ahmed Cevdet Paşa, Târih-i Cevdet (Tertîb-i Cedîd), C.6, Matbaa-i Osmâniyye, Dersa'âdet:1309.

Mardin Şerif, “Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler (Siyasi Batılaşmamızda Üç Engel)”, Türkiyede Toplum ve Siyaset - Makaleler I, İletişim yay., 2. Baskı, İstanbul 1991.

Mardin Şerif, “Tanzimat ve Aydınlar”, Türkiye'de Din ve Siyaset - Makaleler III, İletişim yay., İstanbul:1991.

Mardin Şerif, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (çev: Mümtaz'er Türköne / Fahri Unan – İrfan Erdoğan), İletişim yay., 4. Baskı, İstanbul:2003.

Martin Graham Dunstan, Mağaradaki Gölgeler:Modern Aklın Zindanı, (çev: Latif Boyacı) İnsan yay., İstanbul:1998.

Mengi Mine, Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara:1991.

Meriç Cemil, Mağaradakiler, (2. b.) İletişim Yay., İstanbul:1997.

Mordmann Andreas David, “İstanbul ve Yeni Osmanlılar” (çev: Gertraude Songu-Habermann), Pera Yayıncılık, İstanbul:1999.

Mütercim Âsım Efendi, Burhân-ı Katı, (haz: Mürsel Öztürk - Derya Örs), Türk Dil Kurumu yay., Ankara:2000.

Nazım Paşa, Bir Devrin Tarihi:Ziya ve Midhat Paşalarla Kemal Beyin Hayatlarına Ait Hatıralar, Arba yay., İstanbul:1992.

Okay Orhan, Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı, Dergâh yay., İstanbul:2005.

Onay Ahmet Talât, Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar, MEB yay., İstanbul:2004.

Öner Necati, İnsan Hürriyeti, Vadi yay., 2. Baskı, Ankara:2005.

Öner Necati, Felsefe yolunda Düşünceler, MEB yay., İstanbul:1995.

Öztürk Nurettin, Türk Edebiyatında İnsan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara:2001.

Pala İskender, Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, Ötüken yay., İstanbul:1998.

Schopenhauer, İrade Felsefesi, (çev. ve haz.: Sadi Irmak), İktbal Kitabevi, İstanbul:1962.

(Sevük) İsmail Habib, Tanzimattan Beri I - Edebiyat Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul:1942.

Süleyman Nazif, İki Dost, Yeni Matbaa, İstanbul:1925.

Şemseddin Sâmî, Kâmus-ı Türkî, Alfa yay., İstanbul:1998.

Şentürk, Ahmet Atillâ, “Osmanlı Edebiyatına felekler, Seyyare ve Sabiteler (Burçlar)”, Türk Dünyası Araştırmaları, S:90, İstanbul:1994.

Şinasî, Müntehabât-ı Eş’ârım, Tasvîr-i Efkâr Matba’ası, 2. Baskı, İstanbul:1287 Şa’bân.

Taftazanî, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi – Şerhü’l-akâid, (haz:Süleyman Uludağ), Dergâh yay., İstanbul:1980.

Tanpınar Ahmet Hamdi, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul:1976.

Tansel Fevziye Abdullah, Namık Kemâl’in Mektupları, 2. C., TTK Basımevi, Ankara:1969.

Tansel Fevziye Abdullah, Namık Kemâl’in Mektupları, 3. C., TTK Basımevi, Ankara:1973.

Toros Taha, Ziya Paşa’nın Adana Valiliği, Yeni Adana Basımevi, Adana:1940.

Ülgener Sabri F., Zihniyet Aydınlar ve İzmler – Denemeler ve Araştırmalar –, Mayaş yay., Ankara:1983.

Yazıcıoğlu Mustafa Sait, “Fiil”, TDVİA, C:13, İstanbul:1994. s.61-2

Yazıcıoğlu Mustafa Sait, Mâtürîdî ve Neseîye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, MEB yay., İstanbul:1992. Ayrıca

Yeşrem M.Saim, İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî, İfav yay., İstanbul:1997.

Zeyn'l-Âbidin Reşid, Edebiyat Kumkuması, Haleb Vilâyeti Matbaası, 1326.

Ziyâ Paşaa, Ziyâ Paşanın Evân-ı Tufulliyet Hakkında Bir Makâlesi, (nâşir: Ebuzziyâ Tefvfik), Mecmu'a-i Ebuzziyâ, sayı:13, (10 Rebî''l-evvel), 14 (Fî gurre-i Rebî''l-âhire), s.15 (10 Rebî''l-âhire), İstanbul:1298.

Ziyâ Paşaa, Arz-ı Hâl (Cennet-mekân Sultan Abdülazîz'in Londra'ya Azîmetinde Takdîm Olunan Merhûm Ziyâ Paşaa'nın Arz-ı Hâli), Dersa'âdet:1327.

Ziyâ Paşaa, Harâbât, 1. C., Matba'a-i Âmire, İstanbul:1291.

Ziyâ Paşaa, Jan Jak Russo (Ziyâ Bey merhûmun Emil Mukaddimesinden – Hitâm), (nâşir: Ebuzziyâ Tefvfik), Mecmu'a-i Ebuzziyâ, s.16 (Fî gurre-i Cemâziye'l-evvel), İstanbul:1298.

Ziya Paşaa, Kllyât-ı Ziyâ Paşaa (nâşir: Süleyman Nazif), Yeni Matbaa, İstanbul:1924.

Ziyâ, "Sultan Abdülazîz (Ziyâ Bey) (Âlî Paşaa)", Hürriyet Gazetesi, S. 68-69, 11-18 Ekim 1869.

[Ziyâ Bey], "İdâre-i Cumhûriyye İle Hkmet-i Şahsiyyenin Farkı", Hürriyet Gazetesi, S.99, 14 Haziran 1870.

ÖZGEÇMİŞ

1979 yılında İstanbul'da doğdum. İlkokulu İstanbul, ortaokul ve liseyi Çanakkale'de okudum. 1997 yılında Mimar Sinan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde lisans eğitime başladım. 2001 yılında, üniversiteden mezun oldum. 2002 yılında, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak atandım. Hâlâ bu vazîfemi sürdürmekteyim.